

Susa

ZƏFƏR TARIXİ

DƏRSLİK

9

LAYIHƏ

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

LAYIHƏ

LAYIHƏ

PƏRVİZ AĞALAROV
NİYAMƏDDİN QULİYEV
HAFİZ CABBAROV
TALIB TALIBLI
RAMİL TANRIVERDİ

ZƏFƏR TARİXİ

DƏRSLİK

© “Şərq-Qərb” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və **derslik@edu.gov.az**
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

ŞƏRQ-QƏRB

LAYIHƏ

Mündəricat

1	Qarabağ qədim və orta əsrlərdə	6
2	Xanlıqdan əsarətə	13
3	Qanlı illər	18
4	Qarabağ general-qubernatorluğu	23
5	Bolşeviklərin məkrli əsəri "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti"	27
6	Münaqişə başlayır	31
7	Birinci Qarabağ müharibəsi	35
8	Atəşkəsdən müharibəyə	53
9	Qarabağ problemi beynəlxalq müzakirələrdə	57
10	Böyük zəfərin müjdəçisi	62
11	Generallıqdan şəhidliyə yüksəliş	68
12	II Qarabağ müharibəsi	72
13	Qəhrəmanlar unudulmur	97
14	Müzəffər komandan	110
15	Mədəniyyətimizin incisi	110

LAYIHƏ

LAYIHƏ

QARABAĞ

QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏRDƏ

Qarabağ Azərbaycanın ən qədim tarixi bölgələrindən biri və ayrılmaz tərkib hissəsidir. Qarabağın adı Azərbaycan dilindəki "qara" və "bağ" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. "Qarabağ" sözü ilk mənbələrdə hələ **VII əsrdən** işlənmişdir.

Qarabağ əvvəllər bir tarixi-coğrafi anlayış kimi konkret məkanı bildirmiş, sonra isə Azərbaycanın geniş coğrafi ərazisinə aid edilmişdir. Yeri gəlmişkən, bu hal Azərbaycanın digər bölgələri üçün də xarakterikdir: Naxçıvan şəhəri – Naxçıvan bölgəsi, Şəki şəhəri – Şəki bölgəsi, Lənkəran şəhəri – Lənkəran bölgəsi və s.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan və türk dillərində "qara" sözünün rəngdən başqa, "sıx", "qalın", "böyük", "tünd" və

"səfalı" kimi mənalara da vardır. Bu baxımdan, "Qarabağ" "qara" və "bağ" sözlərinin birləşməsindən götürülüb, "böyük bağ", "sıx bağ", "qalın bağ", "səfalı bağ" və s. mənalara uyğun gəlir. Beləliklə, Qarabağ ərazisi kimi "Qarabağ" sözü də Azərbaycan xalqına məxsusdur.

Qarabağ haradır?

Qarabağın ərazisi haqqında tarixi mənbələrdə məlumatlar vardır. Vaxtı ilə bu ərazini əhatə edən Azərbaycan dövlətinin – Qarabağ xanlığının vəziri olmuş Mirzə Camal Cavanşir özünün "Qarabağ tarixi" (1847) əsərində Qarabağın sərhədləri haqqında məlumat verir.

MƏNBƏ

"Qədim tarix kitablarının yazdığına görə, Qarabağ vilayətinin sərhədləri belədir: cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər Araz çayıdır. İndi (Sınıq körpü) Qazax, Şəmsəddin və Dəmirçi-Həsənli camaatı arasındadır və Rusiya dövləti məmurları onu rus istilahi ilə Krasnı most, yəni Qızıl körpü (Qırmızı - red.) adlandırırlar. Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür. Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür çayına qədər – Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən (keçib) Araz çayına çatır. Qərb tərəfdən Küsbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır".

"Qarabağ tarixi"
Mirzə Camal Cavanşir

Rusiya işğalı və müstəmləkəçiliyinin ilk dövründə Qarabağın ərazisi və sərhədlərinin belə dəqiq təsvir edilməsi bununla izah olunur:

- 1 Bu faktı bilavasitə Qarabağın idarəsi ilə məşğul olan dövlət adamı yazmışdır, yəni bu fakt rəsmi sənədlərə əsaslanır. Rusiyanın xidmətində olan dövlət adamı tərəfindən təsvir olunur.
- 2 Digər tərəfdən bu fakt ilk mənbələrlə də sübut olunur. Mirzə Camalın mövqeyinin doğruluğunu göstərmək üçün qədim tarix kitablarına istinad etməsi təsadüfi deyil.

Göründüyü kimi, siyasi-coğrafi məkan olaraq tarixdə "Dağlıq Qarabağ" deyil, Qarabağın bütün ərazisini – dağlarını, düzənlərini əhatə edən ümumi bir "Qarabağ" anlayışı olmuşdur. "Dağlıq Qarabağ" anlayışı çox sonraların "məhsulu"-dur, separatçılıq niyyəti ilə əsassız olaraq Qarabağın bir hissəsinə verilmiş addır. Əgər Dağlıq Qarabağ varsa, deməli, düzən və ya aran Qarabağ da var!

Bu gün Azərbaycanda həm Dağlıq Qarabağ, həm də Aran (yəni düzən) Qarabağ var. İstər Aran (düzən), istərsə də Dağlıq Qarabağ həmişə, bütün tarixi dövrlərdə bir xalqın – Azərbaycan xalqının torpağı olmuşdur! Azərbaycan xalqının Qarabağla bağlı yüzlərlə ən qədim və ən nadir folklor nümunələri, musiqi inciləri məhz Qarabağda yaranmışdır.

dən Qarabağın Aralıq dənizi hövzəsi və Şərqi Afrika ilə birlikdə insanlığın ilk vətənlərindən biri olduğunu sübut edir.

- 1968-ci ildə Azıx mağarasından qədim insanın çənə sümüyü tapılmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində Azıx adamı – azıxantrop adlandırılan bu insanın 350-400 min il əvvəl yaşamış olduğu məlum olmuşdur.
- 1990-cı illərin əvvəllərində bölgə ermənilər tərəfindən işğal edildikdən sonra işğalçılar tərəfindən Azıx mağarasında qanunsuz işlər aparılmışdır. Burada hətta silah anbarı kimi də istifadə edilmişdir. İkinci Qarabağ müharibəsində müzəffər Azərbaycan ordusu bölgəni düşmən işğalından azad etmişdir.
- 2020-ci il noyabrın 9-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev Azıx mağarasının yerləşdiyi kəndin düşmən işğalından azad edilməsini elan etmişdir.

Qədim zamanlardan ərəb işğalları dövrünədək

Qarabağ təkcə Azərbaycanın deyil, dünyanın da ən qədim tarixə malik diyarlarından biridir. Bu ərazidəki **Azıx mağarasında** ən qədim insanların yaşayış məskəni aşkar edilmişdir. Bu yaşayış məskəni Azərbaycanın, o cümlə-

Qarabağda digər qədim insan məskənlərindən biri də **Tağlar mağarasıdır**. Mağara Xocavənd rayonu ərazisində yerləşir.

Eneolit, Tunc və İlk Dəmir dövrlərində Qarabağın həyatında böyük dəyişikliklər baş vermişdi. Son Tunc və İlk Dəmir dövrü **Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti** adını almışdır. Bu dövrə aid Xocalı arxeoloji abidəsindən üstündə Assur hökmədarına aid mixi yazı olan muncuq tapıl-

mişdir. Bu və digər tapıntılar bölgənin Yaxın Şərqlə iqtisadi və mədəni əlaqələrini təsdiq edir.

Təsərrüfat və mədəni həyatın inkişafı ilə yanaşı, etno-siyasi proseslər* də davam edirdi.

İZAH

etno-siyasi proseslər – etnik və siyasi amilləri əhatə edən proses, tayfaların siyasi qurumlarda birləşməsi

MƏNBƏ

"Azıxda öyrənilmiş çay daşı alətləri mədəniyyətləri, Şərqi Afrikanın Olduvay mədəniyyəti kompleksi ilə yaxınlıq təşkil edir. Eyni zamanda, əmək alətlərinin hazırlanmasında fərqli cəhətlər də vardır ki, bu da, Azıxın alt təbəqələrindən aşkar olunmuş əmək alətlərini Quruçay mədəniyyəti adlandırmaq imkanı vermişdir...

*Azıx mağarasının tədqiqatçısı Azərbaycan alimi
Məmmədali Hüseynov*

E.ə. VIII-VII əsrlərdə Azərbaycanın cənubunda Manna, şimalında isə İskit dövləti mövcud idi.

Bu dövrdə Cənubi Qafqazda, ümumiyyətlə, erməni etnosu yox idi. Qədim dövrdə və orta əsrlərdə ermənilərin yaşadığı ərazi indiki Ermənistan Respublikasının hüdudlarından uzaqda idi.

Azərbaycan xalqının formalaşmağa başlanmasının tarixi qədim dövrlərə aiddir. Bu formalaşmada türk tayfalarından biri

Azıx mağarası

olan saklar yaxından iştirak etmişdir.

E.ə. **VII əsrin əvvəllərində** Qafqaz dağlarını keçib Ön Asiyada yayılmış kimmer və sak (iskit) tayfaları qədim Azərbaycan ərazisində də məskunlaşmışdılar.

Saklar, əsasən, Kür və Araz çayları arasındakı ərazidən Urmiya gölünün şimal-qərbinə qədər ərazilərdə məskən salmışdılar. E.ə. VII əsrin birinci yarısında bu ərazilərdə İskit (İşquz) dövləti yaranmışdı. Sak tayfalarının yaşadığı bir sıra ərazilərin adı məhz onlarla bağlı olmuşdur. Antik və erkən orta əsr qaynaqlarında Araz çayının Kürə qovuşduğu ərazilər Balasakan (türkcə "bala" (çöl, düzən) sözündən götürülüb mənası "Sak düzü" deməkdir). Ondan bir qədər şimalda olan ərazilər isə Sakasena adlandırılır.

Qədim və orta əsrlərdə bölgələr ya orada yaşayan tayfalara (məs. Qalliya, Britaniya və s.), ya da coğrafi xüsusiyyətinə görə (məs. Mesopotomiya-İkiçayarası) adlanırdı. Qarabağın dağlıq hissəsi əvvəllər, e.ə. VII əsrdən burada yaşayan

"... Mağaranı azərbaycanlı alim, arxeoloq Məmmədli Hüseynov 1960-cı ildə aşkar etmişdir və ondan sonra burada tədqiqatlar aparılmışdır. Bu, dünyanın ən qədim insanının yaşayış yerlərindən biridir, Azərbaycan tarixinə məxsusdur, bizim tarixi sərvətimizdir. Ermənistan bu mağarada qanunsuz olaraq işlər aparmışdır, xaricdən qanunsuz olaraq alimlər gətizdirmişdir. Onlar bu mağaraya, bizim tarixi irsimizə böyük ziyan vurmuşlar. Onlar bu ziyanın hamısını ödəyəcəklər. Onları məcbur edəcəyik. Azıx mağarasını azərbaycanlı alim aşkarlayıb. Azıx mağarası Azərbaycan ərazisində yerləşir. Bundan sonra azərbaycanlı alimlər və onların dəvəti ilə gələcək xarici alimlər burada qanuni yollarla tədqiqatlar aparacaqlar. ... Biz bu zirvəni qət etmişik. Bütün zirvələri qət edəcəyik. Elə zirvə yoxdur ki, onu biz qət edə bilməyək. Gəlin bir yerdə deyək: "Azıx Azərbaycandır!", "Qarabağ Azərbaycandır!"

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Ali Baş Komandan
İlham Əliyev*

igid türk tayfası olan sakların adı ilə Ərsak (Arsak) adlanırdı.

Makedoniyalı İsgəndərin yürüşləri nəticəsində Əhəməni dövləti süqut etdikdən sonra Azərbaycanın şimalında siyasəti proseslər yeni mərhələyə qədəm qoydu. Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra onun imperiyası parçalandı. Bunun nəticəsində Azərbaycanın cənubunda Atropatena, şimalında isə Albaniya dövlətləri yarandı. Atropatena Azərbaycanın şimalında da ərazilərə malik idi. Müəyyən dövrdə Qarabağ ərazisinin bir hissəsi həmin Azərbaycan dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdu.

Atropatena ilə eyni zamanda yaranmış Albaniya dövləti VIII əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuşdur. Qarabağın ərazisi uzun müddət Albaniyanın tərkibinə daxil olmuşdur. Bu dövlət Qarabağı öz tərkibində qoruyub saxlamaq

üçün mübarizə apardı və buna nail ola bildi. Qarabağ Azərbaycan Albaniya dövlətinə məxsus olduğu kimi, burada yaşayan uti, sovdey, qarqar və başqaları alban tayfaları idi. Albaniya dövlətinin Ərsak, indi Qarabağ adlandırılan ərazisində müxtəlif türksöylü tayfalar – Barsilər, Sabirlər, Hunlar və b. yaşayırdılar.

I–III əsrlərdə Albaniyanın bəzi yerlərində, o cümlədən indiki Qarabağ ərazisində də xristian dini yayılmağa başlamışdı. Albaniya xristian icmalarının yarandığı ilk ölkələrdəndir. Alban kilsəsi Qafqazda, eləcə də bütün dünyada ən qədim kilsələrdən sayılır. O dövrdən etibarən Azərbaycanın Araz çayından şimal hissəsi olan Albaniyada keçmiş büt-pərəst məbədləri xristian məbədlərinə çevrildi. Həmçinin kilsələr inşa edilməyə başlandı. Qarabağda Alban memarlığını özündə əks etdirən bir çox Alban kilsəsi bizim dövrə qədər gəlib çatmışdır.

Onların arasında Ağoğlan, Xudavəng, Amaras, Gəncəsər monastır və məbədlərini göstərmək olar.

Xudavəng monastırı

Qarabağın Azərbaycana məxsus olduğunu və burada ən qədim zamanlardan başlayaraq müxtəlif türk etnoslarının yaşadığını Azərbaycan və ümumtürk şifahi xalq ədəbiyyatının möhtəşəm abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları da sübut edir. "Dədə Qorqud" dastanında türklərin VI-VII əsrlərdə Qarabağ da daxil olmaqla bütün Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən Göyçə gölü hövzəsində yayıldığı göstərilir. Ağqoyunlu (Bayandurlu) hökmdarı Həsən pədishahın göstərişi ilə yazılmış məşhur Oğuznamədə ("Kitabi-Diyarbəkriyyə") Göyçə dənizi yaylaqlarının və Qaraba-

ğın qədim oğuz türklərinə məxsus olduğu, oğuz türklərinin soykökündə duran Oğuz xaqanın Göyçə dənizi ətrafında dəfn olunduğu, Bayandur xaqanın isə Qarabağda, Göyçə dənizi yaylaqlarında yaşadığı və orada da dəfn edildiyi göstərilir.

Qarabağ Ərəb xilafəti dövründə

VIII əsrin əvvəllərində Ərəb xilafətinin işğalları nəticəsində Albaniya dövlətinin süqut etməsi ilə bölgənin tarixində yeni dövr başladı. Ərəb xilafətinin tərkibində olduğu dövrdə Azərbaycanda islam dini yayılmış, lakin Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan albanlar xristian olaraq qalmışdılar. VIII əsrin əvvəllərində iqamətgahı Şərqi Anadoluda (Kiçik Asiyada) olan erməni-qriqorian katolikosu Ərəb xəlifəsinə məktub yazaraq ona tabeliyini bildirmiş və eyni dinə mənsub olduğu Alban katolikosunun Bizans imperatoru ilə gizli ittifaq bağladığına dair məlumat otürmüşdür. Ərəb xəlifəsi buna cavab olaraq Alban kilsəsini Qriqorian kilsəsinə tabe etmişdir.

İZAH

Qriqorianlıq — xristianlıqda əsası parfiyalı Qriqori tərəfindən qoyulmuş məzhəb

Bundan sonra erməni-qriqorian kilsəsi onu müdafiə edən xilafətin siyasi hakimiyyətindən istifadə edərək Alban kilsəsinə qarşı təzyiqlərə başladı. Albanlara məxsus dini və digər tarixi sənədlər yox edilmiş, bir qismi isə erməni dilinə tərcümə edilərək təhrif olunmuşdur. Beləliklə, albanların qriqorianlaşdırılması və bu yolla tədricən erməniləşdirilməsi

Ağoğlan məbədi

prosesinin başlanğıcı qoyulmuşdur. Erməni-qriqorian din xadimləri Cənubi Qafqaza gələrək Qarabağın dağlıq hissəsinin xristian-alban əhalisinin qriqorianlaşdırılması üçün fəaliyyət göstərməyə başlamışlar. Albaniyanın tarixi Ərsak (Arsak) bölgəsinin əhalisinin əvvəlcə qriqorianlaşdırılması, bunun ardınca da erməniləşdirilməsi başlandı.

Beləliklə, Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan yerli Azərbaycan-alban tayfaları sonradan qriqorianlaşdırılma nəticəsində tədricən erməniləşdirildi.

Azərbaycandan və Gürcüstandan fərqli olaraq, Cənubi Qafqazda ermənilər, ümumiyyətlə, dövlətçilik tarixinə malik olmamışdır. IX-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanı idarə edən dövlətlər – **Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Atabəylər, Şirvanşahlar** bütün Cənubi Qafqazda siyasi üstünlüyə malik olmuşlar. Sacilər, Salarilər və Atabəylər isə faktik olaraq Azərbaycanın tarixi torpaqlarını siyasi cəhətdən birləşdirmişdilər.

Keçmiş Albaniya ərazisinin bir hissəsində yaranmış Xaçın knyazlığı Mehranilər nəslinə mənsub olan Həsən Cəlalın dövründə (1215-1261) yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Onun zamanında Alban memarlığının ən mühüm incilərindən biri olan Gəncəsər monastırı tikildi.

Qarabağ XIII-XVIII əsrin birinci yarısında

Monqolların birinci yürüşü zamanı Atabəylər dövləti zəiflədi. Daha sonra Atabəylər dövlətinə son qoyan Xarəzm-

Gəncəsər monastırı

şah Cəlaləddinin Azərbaycanda hökmranlığı zamanı Qarabağ da onun hakimiyyəti altında idi. Monqolların ikinci yürüşü və Azərbaycanın işğalının başa çatması ilə digər Azərbaycan torpaqları kimi Qarabağ da Ali monqol xaqanlığının, sonra isə Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Qarabağın bu dövr tarixi haqqında məlumat nisbətən daha əhatəlidir və daha yaxşı öyrənilmişdir. Həmin dövrdə "Qarabağ" adı artıq konkret coğrafi əraziyə şamil edilir. **"Arran Qarabağı"** adı ilk dəfə məşhur tarixçi və dövlət xadimi **Rəşidəddinin "Came ət-təvarix"** əsərində XIII əsrin sonuna aid hadisələrin şərhinə əlaqədar çəkilir. Bu dövrdə Qarabağ Arranın daxilində dağlıq və dağətəyi torpaqları birləşdirən vahid ərazidən ibarət idi. Qarabağ Hülakülər dövlətinin siyasi tarixində mühüm rol oynamışdır.

XV əsrdə Qarabağ Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibində idi. Qaraqoyunluların dövründə Qarabağın sonrakı tarixində özünü göstərəcək bir hadisə baş verdi. Keçmiş alban hakimi Həsən Cəlalın nəslə Qaraqoyunlu Cahan şahdan "məlik" titulu aldı.

MƏNBƏ

XVIII əsrdə Qarabağın xristian albanları öz alban kimliklərini unutmamışdılar. Qarabağın alban müləkləri 1723-cü ildə rus çarı I Pyotra yazdıqları məktubda özlərini xristian aqvanlar [albanlar - red.], qonşularını isə müsəlman aqvanları və vətənlərini Albaniya adlandırmışdılar.

Qarabağ xanlığı
T.Mustafazadə

azərbaycanlılara məxsus idi. Bunlardan heç biri ermənilərə məxsus olmamışdır.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə başlayan birləşdirmə siyasəti bütün Azərbaycan torpaqlarının XVI əsrin ortalarında vahid dövlət halında mərkəzləşdirilməsi ilə başa çatdı. Bununla Azərbaycan Səfəvi dövləti regionun Osmanlı imperiyası ilə bərabər iki ən qüdrətli dövlətindən birinə çevrildi.

Bu dövrdə Azərbaycanın etnik və siyasi sərhədləri daha aydın şəkil aldı. Səfəvilər Azərbaycanda 4 bəylərbəyliyi yaratdı. Onlardan biri mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyliyi idi. 1593-cü ildə osmanlıların tərtib etdikləri icmal və müfəssəl dəftərlərə görə, burada qeydə alınan yer adlarının hamısı,

MƏNBƏ

"Monqol hökmdarlarının daima Qarabağda qışlamaları bir sıra dövlət səviyyəli hadisələrin burada baş verməsinə səbəb olmuşdur. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, monqol hökmdarlarından ikisi (Qazan xan və Arpa xan) səltənət taxtına Qarabağda çıxmışdır".

"Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası"
Azərbaycan tarixçisi Vəqif Piriye

XVIII əsrdə Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən sonra Azərbaycan torpaqları Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında bölüşdürüldü. Bu dövrdə tərtib olunan Osmanlı vergi dəftərləri də azərbaycanlıların Qarabağın əsas əhalisi olduğunu sübut edir.

Hesablamalara görə, 1727-ci ildə Gəncə-Qarabağ əyalətinin əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar, az bir hissəsinə qriqorianlaşmış albanlar təşkil etmişdir. Bəhs olunan dövrdə Rusiyanın fəal köməklik göstərdiyi qriqorianlaşmış albanlar siyasi cəhətdən fəallaşdılar.

Digər tərəfdən, Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyan **Nadir şah Əfşarı** qanuni hökmdar kimi tanımaqdan imtina edən Qarabağ bəylərbəyliyi azərbaycanlı əhalisinin bir hissəsi doğma torpaqlarından sürgün edildi. Bu amil Qarabağın alban müləklərinin mövqeyini gücləndirdi və onların separatizminə təkan verdi. Nadir şahın öldürülməsi ilə onun qurduğu dövlət parçalandı.

XANLIQDAN ƏSARƏTƏ

Nadir xan Əfşar 1736-cı ildə Muğan-da qurultay çağırırdı. Şah seçilən Nadir Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu. Tacqoyma mərasimi zamanı Qarabağın Ziyadoğlular, İyirmidördlər, Otuzikilər, Cavanşir və başqa elləri Nadir xanın namizədliyinin əleyhinə çıxdılar. Onlar hakimiyyətdə Səfəvi sülaləsinin qalmasını istəyirdilər. Taxta çıxdıqdan sonra Nadir şah qarabağlıları cəzalandırdı: Cavanşir, Otuziki, Kəbirli ellərini Xorasan vilayətinə və Əfqanıstan sərhədlərinə sürgün etdi. O, Qazax, Borçalı və Şəmşəddil ellərini öz vassalı olan Kartli hakiminin idarəsinə verdi. Böyük inzibati dəyişikliklər həyata keçirən Nadir şah Səfəvilərdən miras qalmış bəylərbəyliyələri ləğv etdi. Qarabağın alban xristian müləkləkləri birbaşa şahə tabe edildi. Bütün Azərbaycan torpaqları eyniadlı vilayətdə birləşdirildi. Bununla da digərləri kimi Qarabağ bəylərbəyliyəsinin də varlığına son qoyuldu.

Xorasanə köçürülmüş Qarabağ elatlarına yerləşmək üçün məskən ayrılmışdı. Şahın buyruğu ilə bu ellərin cəsəətli oğulları orduda xidmət etməli idi. Bir müddət Nadir şahın eşikağası* vəzifəsini icra etmiş Pənahəli bəy sürgün həyatından narazı idi.

O, imkan tapan kimi şah sarayını tərk edib Qarabağa gəldi. 1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra Xorasanə

köçürülmüş Qarabağ elləri də geriye, doğma yurdlarına qayıtdılar.

İZAH

eşikağası – sarayda mərasim qaydalarına baxan məmur

Xanlığın yaranması

Nadir şahın imperiyasının parçalanması nəticəsində Azərbaycan ərazisində də bir sıra feodal dövlətləri meydana gəldi. Onlardan biri də Qarabağ xanlığı idi. Xanlığın əsasını Pənahəli xan Cavanşir qoymuşdur.

Pənahəli xan Cavanşir

Pənahəli xan iqamətgah kimi əvvəlcə Bayat, sonra Şahbulaq qalasını tikdirdi. Feodal ara müharibələri bu qalaların möhkəm sığınacaq olmadığını göstərdi. Buna görə də Pənahəli xan strateji cəhətdən daha əlverişli olan Şuşa qalasını tikdirdi və onu xanlığın mərkəzinə çevirdi. O dövrdə Pənahabad adlandırılan Şuşa şəhəri tezliklə siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş bir mərkəzə çevrildi.

Burada fəaliyyət göstərən zərbxanada Pənahabadi adlı pul zərb olunurdu.

Qarabağ xanlığının meydana gəlməsinin özünəməxsus cəhətləri var idi:

1 Digər xanlıqlar siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəz kimi inkişaf etmiş şəhərlərin ətrafında yaranmışdı. Lakin Pənahəli xan qurduğu xanlıq üçün mərkəz, paytaxt da yaratmalı olmuşdu.

2 Keçmişdə Nadir şahın hakimləri olmuş bir çox xanlıqların banilərindən fərqli olaraq, Pənahəli xan sürgündən qayıdaraq hakimiyyəti ələ almışdı.

MƏNBƏ

“Mərhum Pənah xanın əsl-nəsəbi Dizağın Cavanşir elindəndir. Bu el Bəhmənli elinin bir qolu olan Sarıcalı oymağındandır”.

“Qarabağnamə”
Mirzə Camal bəy

Xanlığın möhkəmləndirilməsi

Pənahəli xan öz hakimiyyətini möhkəmləndirməyə və xanlığın ərazisini genişləndirməyə çalışırdı. Yerli feodal hakimlərin müqavimətinin qırılması və Şeki xanı Hacı Çələbinin hücumunun dəf edilməsi nəticəsində xanlığın qüdrəti

Şahbulaq qalası

rəti xeyli artdı. Qarabağ ərazisində yerləşən xəmsə mülkləri: Xaçın, Vərəndə, Dizaq, Güllüstan (Talış) və Çiləbörd hakimləri Pənahəli xandan asılılığı qəbul etdilər. Bir çox xanlıqlar Pənahəli xanın yanına elçi və məktublar göndərərək dost və müttəfiq olmaq istədiklərini bildirirdilər.

Bütün bunlar Azərbaycanın güneyi və İranda hökmranlıq uğrunda mübarizə aparan qüvvələr tərəfindən qısqancılıqla qarşılanırdı. Əvvəlcə Məhəmməd-həsən xan Qacar, sonra isə urmiyalı Fətəli xan Əfşar Qarabağa hücum etsələr də, Şuşa şəhərini tuta bilmədilər. Lakin Pənahəli xanın böyük oğlu İbrahimxəlil Fətəli xan tərəfindən girov götürülməsi ilə Qarabağ xanlığı Urmiyadan asılılığa düşdü. Bununla barışmayan Pənahəli xan Urmiya əleyhinə Kərim xan Zəndlə ittifaqa girdi. Müttəfiqlər qalib gəldikdən sonra Kərim xan Pənahəlini Şiraza dəvət etdi. Bir müddət Şirazda qalan Pənahəli xan vəfat edir, Qarabağa gətirilib Ağdamdakı xan mülkündə dəfn edilir.

Hakimiyyətə İbrahimxəlil xan keçdi. O, Azərbaycanda ən uzun müddət hökm sürmüş xanlardan biri olmuş-

dur. Atasının siyasətini uğurla davam etdirən İbrahimxəlil xan müstəqilliyə can atan mülkəkləri yenidən tabe etdi. O, Dağıstandakı Avar xanlığı ilə qohumluq əlaqələri yaratdı. Mənbələrin məlumatına görə, hətta o, Naxçıvan, Gəncə və Təbriz xanlıqlarına da təsir göstərə bilirdi.

XVIII əsrin sonlarında xanlıq iki dəfə Ağ Məhəmməd Qacarın hücumuna məruz qaldı. İlk yürüşdə Şuşanı tuta bilməyən Qacar buna ikinci dəfə nail oldu. Lakin onun sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ordusunun burada möhkəmlənməsinə imkan vermədi.

İbrahimxəlil xan

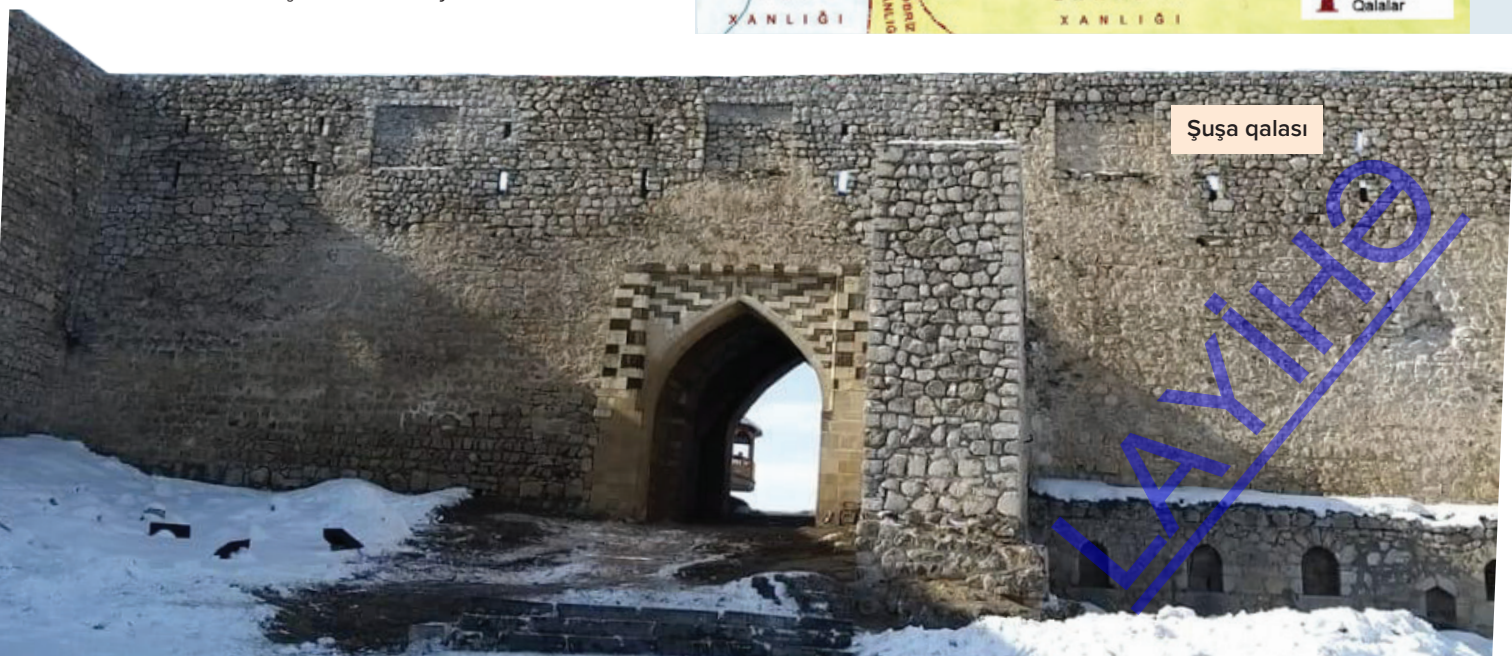
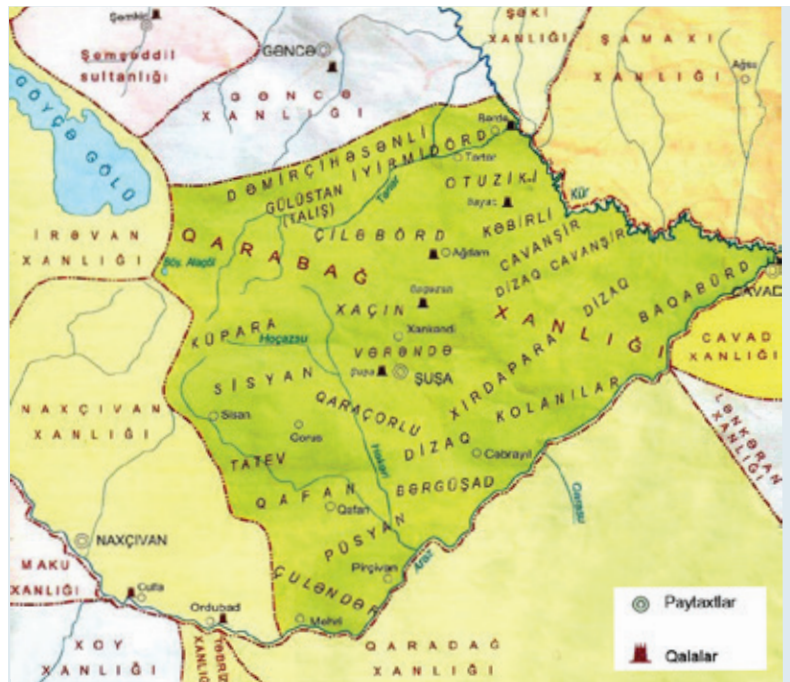
MƏNBƏ

“Padşah adı daşımasa da, İbrahim xanın dövlət və cəlalı İran padşahlarının cah-cəlalından əskik deyildi”.

Mirzə Camal Cavanşir

Daxili həyat

Azərbaycan xanlıqlarında siyasi hakimiyyət Səfəvi dövlət aparatının bir növ sadələşdirilmiş forması idi. Xan qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. Xandan sonra vəzir əsas vəzifə idi. Adətən, bu vəzifəyə sədaqətli, savadlı və inanılmış adamlar təyin olunurdu.

Şuşa qalası

Görkəmli şair Molla Pənah Vəqif Qarabağ xanının vəziri olmuşdur.

Məhkəmə işləri xanın nəzarəti altında idi. Bütün mübahisəli məsələlər İslam şəriəti əsasında həll olunurdu.

Qarabağ xanlığı Gəncə, Naxçıvan, İrəvan, Şəki, Şamaxı və Qaradağ xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Xanlıq inzibati-ərazi cəhətdən mahallara bölünürdü. Mahallara naiblər, kəndlərə isə kəndxudalar başçılıq edirdi. Ali silk içərisində əsas yeri bəylər tuturdu. Onların əsas vəzifəsi xanın qarşısında istənilən xidmətə hazır olmaq idi. Əhalinin sosial tərkibində ruhanilər xüsusi yer tuturdular.

Kəndlilər rəiyyət, rəncbər və elatlara bölünürdü. Elatin vəziyyəti rəiyyət və rəncbərə nisbətən daha yaxşı idi. Bu, bir tərəfdən hakim təbəqənin əsas gəlirinin əkinçi əhalidən toplanması, digər tərəfdən elatin xan qoşunu üçün əsgər verməsi ilə bağlı idi.

Xanlığın iqtisadiyyatında əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq sahələri mühüm yer tuturdu.

Xarici siyasət

Azərbaycanda birləşdirmə siyasəti aparan xanlıqlardan biri də Qarabağ olmuşdur. Xarici siyasət, ilk növbədə, xanlığın hakim siyasi mövqeyini qoruyub saxlamağa və ərazinin genişləndirilməsinə yönəlmişdi. Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasətində Osmanlı və Rusiya imperiyaları, Şərqi Gürcüstanda mövcud olan dövlətlər, İranda mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmiş qüvvələrlə münasibətlər mühüm yer tuturdu.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti çar Rusiyası və Osmanlı imperiyasının mövqeləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanın şimal-şərqindəki xanlıqlar Rusiya ilə, qərb və cənub-qərbində yerləşən xanlıqlar isə çox zaman Osmanlı dövləti ilə daha sıx təmasda olurdu. 1785-ci ildə İbrahimxəlil xan Osmanlı sultanına tabe olmaq niyyətini bildirmək üçün İstanbula elçi göndərmişdi. Rusiya ilə növbəti müharibədə aldığı məğlubiyyətdən sonra da Osmanlı dövləti Qarabağ xanlığı ilə əlaqələri kəsməmişdi. Lakin Rusiya ilə aralarında olan gərginliyin artmasından ehtiyat edən Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlıqlarına konkret kömək göstərmək iqtidarında deyildi.

Osmanlı dövlətinin hərbi yardım göstərə bilməməsi nəticəsində Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyası tərəfindən müdaxilə qarşısında faktiki olaraq müttəfiqsiz qalmışdı.

Xanlıqlar arasındakı düşmənçilik və çəkişmələr ölkəni təqətdən salırdı. Bu isə xaricdən Azərbaycana olan hücumlara yol açırdı. Qacarlar dövlətinin və Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqaza olan maraqları tezliklə bu bölgənin onların arasında mübarizə meydanına çevriləcəyindən xəbər verirdi.

Azərbaycan xanlıqlarının işğalı

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya Şərqi Gürcüstanla yanaşı, Azərbaycan torpaqlarının da işğalına başladı. Gəncənin ələ keçirilməsindən sonra rus qoşunlarının komandanı Sisianov Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarının

Azərbaycana ermənilərin köçürülməsi. Rəssam V. Maşkov

dan Rusiya imperiyasının “himayə”sinə keçməyi tələb etdi. Həm Qacarlar, həm də Rusiya üçün Qarabağın əhəmiyyəti böyük idi. Şuşa şəhəri Qacarlar üçün Cənubi Qafqazın açarı, ruslar üçün isə Qacarlar İranının qapısı hesab olunurdu. Fətəli şah Qacar müxtəlif vədlər verərək Qarabağ xanlığını Rusiyaya meyil etməkdən çəkindirməyə çalışsa da, bu, bir nəticə vermədi. Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə, İbrahimxəlil xan onun “himayə”sinə sığınmağa üstünlük verdi. Bununla da xanlığın gələcək taleyini təhlükəyə atmış oldu.

İbrahimxəlil xanla general Sisianov arasında Kürəkçayın sahilində 1805-ci ilin mayında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, xan Rusiyanın ali hakimiyyətini tanıyır və müstəqil xarici siyasət hüququndan məhrum edilirdi. Şuşada rus qarnizonu saxlanılmalı və imperiya xəzinəsinə hər il xərac ödənilməli idi. Xanın nəvəsi Tiflisdə girov qalır, əvəzində xan və övladlarının əbədi hakimiyyətinə, xanlığın ərazisinin bütün saxlanılmasına zəmanət verilirdi. İbrahimxəlil xanın tutduğu təslimçilik mövqeyi bütün Azərbaycana ağır mənəvi zərbə vurdu. Bu hadisə başqa xanların da təslimçiliyinə yol açdı və yerdə qalan ərazilərimizin Rusiya tərəfindən işğalını sürətləndirdi. Rusiya imperiyasının verdiyi vədlərə əməl et-

İbrahimxəlil xan Osmanlı sultanına yazırdı: “...Əgər sizdən gözlədiyimiz köməyi alsaq, biz düşmənlərimizi tar-mar edərək”.

məyəcəyi tezliklə özünü biruzə verdi. İbrahimxəlil xan 17 nəfər ailə üzvü ilə birlikdə ruslar tərəfindən xaincəsinə qətlə yetirildi. Oğlu Mehdiqulu xan onun yerinə təyin olundu.

Birinci rus-Qacar müharibəsi Qacarların məğlubiyyəti ilə başa çatdı və imzalanan Gülüstən müqaviləsində Qarabağın Rusiya ərazisi olması təsdiq olundu. 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edilərək əyalətə çevrildi və bütün hakimiyyət rus zabitinə – komendanta verildi. Qacarları ikinci dəfə məğlub edən ruslar Türkmənçay müqaviləsinin şərtinə əsasən Qacarlar dövləti ərazisindən Cənubi Qafqaza köçürdüləri erməni əhalisinin bir hissəsini Qarabağda yerləşdirdilər. Bununla da gələcəkdə bu bölgədə baş verəcək faciələrin əsası qoyuldu.

Komendant idarə üsulu ləğv edildikdən sonra Qarabağ əyalətinin yerində Şuşa qəzası təşkil olundu. Çar Rusiyanın hakimiyyəti dövründə Şuşa qəzası müxtəlif inzibati-ərazi vahidlərinin tərkibinə daxil edildi. Bu inzibati bölgü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti dövrünədək davam etdi.

QANLI İLLƏR

Çar Rusiyasında XX yüzilliyin əvvəllərində sosial-iqtisadi vəziyyət pisləşdi. İmperiyani və onun müstəmləkələrini tətillər, çıxışlar, o cümlədən milli azadlıq hərəkatları bürüdü. Narazılıqları başqa istiqamətə yönəltmək üçün hökumət ənənəvi “Parçala, hökmranlıq et!” siyasətini həyata keçirməyə başladı. Xalqları bir-birinə qırdırmaq siyasətinin ilk addımları Cənubi Qafqazda atıldı.

Həmişə böyük dövlətlər tərəfindən alət kimi istifadə edilən ermənilər Çar Rusiyası tərəfindən silahlandırıldı. Beləliklə, 1905-ci ildə tarixdə **“erməni-müsəlman davası”** adlanan hadisələr başlandı. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda: İrəvan, Yelizavetpol (Gəncə) və Bakı quberniyalarında əhalinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Bu, gələcəkdə tarixi Azərbaycan torpaqlarında muxtariyyət və ya müstəqil dövlət yaratmaq istəyən erməni terror təşkilatlarının planlarına uyğun deyildi.

1890-cı ildə Tiflisdə erməni millətçilərinin terrorçu təşkilatı hesab edilən “Daşnaksutyun” yaradıldı. Partiyanın əsas məqsədi Azərbaycan və Osmanlı torpaqlarında “Böyük Ermənistan” dövləti qurmaq idi. Bu partiyanın proqramında türk-müsəlman əhaliyə qarşı qırğınların törədilməsi öz əksini tapmışdır.

İlk qurultayını keçirən “Daşnaksutyun” türklərə qarşı sui-qəsdlərin təşkil olunması barədə qərar çıxarmışdır.

Terror “Daşnaksutyun” partiyasının əsas mübarizə vasitəsi idi. “Böyük Ermənistan” xülyasını reallaşdırmaq üçün parti-

ya bütün yerli təşkilatlarından İrəvan, Gəncə və Qarabağ bölgələrində olan türk kəndlərini viran qoymağı, onları yerli əhalidən - azərbaycanlılardan birtərəfli təmizləməyi tələb etmişdi.

Məhz bu məqsədlə də onlar və digər erməni təşkilatları Şimali və Cənubi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində erməniləri silahlandırır, azərbaycanlılara qarşı savaşa təhrik edirdilər.

Erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə hücum edir, əhalini qətlə yetirir, qovur və beləliklə, say üstünlüyünə nail olmağa çalışırdılar.

Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin hücumları Bakı şəhərindən başlayaraq Azərbaycanın digər bölgələrinə yayıldı. Hərtərəfli hazırlıqdan sonra ermənilər **1905-ci il fevralın** ilk günlərindən **Bakıda** qırğın törətdilər. Çox keçmədən iğtişaşlar İrəvanda kütləvi xarakter aldı. Naxçıvan və Zəngəzur erməni silahlı dəstələrinin hücumlarına məruz qaldı. Kəndləri dağıdır, yandırır, günahsız insanları qılıncdan keçirirdilər. Yerli əhali ata-baba yurdunu tərk etməyə, qaçqın düşməyə məcbur olurdu.

Azərbaycan kəndlərinin dağıdılması həm də çar hökumətinin istəyi idi. Çar məmurları milli ədavəti qızışdırmaqla bir tərəfdən canlanmaqda olan azadlıq hərəkatının boğulmasına, digər tərəfdən də boşaldılmış müsəlman kəndlərində xristianların məskunlaşmasına imkan yaradırdılar.

Müsəlman qırğınının dəhşəti bütün Cənubi Qafqazı, Cənubi Azərbaycanı və Şərqi Anadolunu bürümüşdü. Erməni silahlı dəstələri Şuşa qəzasını azərbaycanlılardan təmizləmək üçün uzun müddət hazırlıq görmüş, müasir silahlarla təchiz olunmuşdu.

1905-ci ilin avqustunda, səhər tezdən daşnakların planına əsasən rus əsgərləri Şuşada bir erməni öldürüb, onun guya müsəlmanlar tərəfindən qətlə yetirilməsi barədə bütün şəhərə xəbər yaydılar. Çox çəkmədən erməni silahlı dəstələri kilsənin qarşısına toplaşdı və müsəlman məhəllələrinin üzərinə hücum etdi. Erməni daşnakları ilə birlikdə hətta rus hərbi dəstələri və kazaklar da azərbaycanlı evlərinə hücumlar edirdilər.

Azərbaycanlıların özlərini müdafiə tədbirləri nəticəsində ermənilər tezliklə məğlub oldu və ağ bayraq qaldırdılar.

Erməni keşişləri, onların havadarları - yüksək rütbəli rus zabıtları və məmurları əllərində İncil və ağrəngli təslim bayraqları Gövhər ağa məscidinin qarşısına gəldilər. Böyük "səhvə yol verdikləri"ni boyunlarına alıb, barışmaq istədiklərini bildirdilər. Ürəyiyumşaq azərbaycanlılar ermənilərin fitnələrinə aldanıb, barışığa razılaşdılar. Daşnak liderləri İncilə əl basıb, sülh nişanəsi

MƏNBƏ

"Daşnaklar 1905-ci ildə azərbaycanlıları qətlə yetirmək üçün fəaliyyətə başladılar. Daşnaklar "öldürə bildiyin qədər öldür, talan et, heç kimə acıma" şüarı ilə hərəkət edirdilər. Daşnak quldurları dinc əhalini qətl etdilər, kəndləri talan etdilər və yandırdılar. Daşnaklar silah baxımdan heç bir çətinlik çəkmədilər, çünki erməni keşişləri tərəfindən yanına səlahiyyətli heyətin göndərildiyi Vorontsov-Daşkovun xüsusi icazəsi ilə silahlandırılmışdılar".

"Xatirələr"
O. Arutyunyan

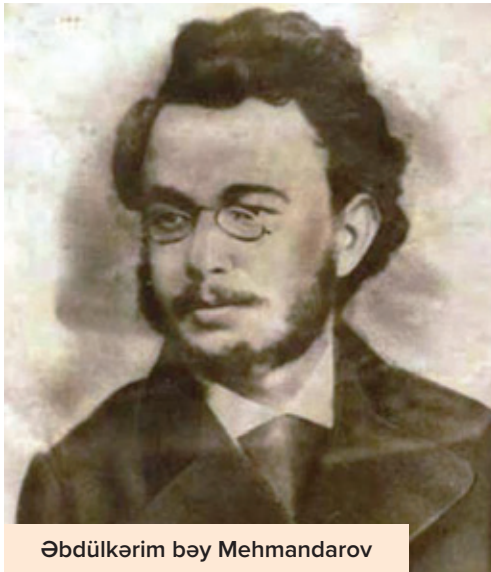
MƏNBƏ

"Bir partiya olaraq məsuliyyətin əsas hissəsini "Daşnaksütyun" daşıyır. Çünki onlar qırğınları həyata keçirməkdə çox zaman aparıcı qüvvə idi. Azərbaycanlıların "Daşnaksütyun"la müqayisə oluna biləcək heç bir təşkilatı yox idi. Onlar əlaqələndirmə və plan olmadan mübarizə apardılar".

Amerika tarixçisi
Firuz Kazımsadə

kimi ağ bayraqlarını məscidin minarələrinə sancaraq bundan sonra müsəlmanlarla "qardaş kimi" yaşayacaqlarına söz verdilər. Beləliklə, beş gün davam edən döyüşlər ermənilərin məğlubiyəti ilə başa çatdı.

Bu hadisələr zamanı Şuşanın görkəmli ziyalısı **Əbdülkərim bəy Mehmandarov** əhalinin özünümüdafiəsinin təşkilində fəal rol oynamışdı. O, hələ qanlı döyüşlərin gedişində şəhərin müsəlman hissəsində xəstəxana və yetim qalmış uşaqlar üçün məktəb açdırmışdı.

Əbdülkərim bəy Mehmandarov

tirib muzdlu döyüşçü kimi Azərbaycan türklərinə qarşı vuruşdururdular.

1906-cı ilin iyulunda ermənilər Şuşa şəhərində ikinci dəfə qırğınlara başladılar. Guya sülh və əmin-amanlıq yaratmaq üçün Qafqaz canişinliyi tərəfindən Qarabağa göndərilmiş general Qoloşapovun əmri ilə rus qoşunu azərbaycanlı məhəllələrini top atəsinə tutdu. Hətta molla məscidin minbərində Quran oxuyan zaman ora da atəş açılmışdı. Şuşadakı ikinci “Böyük dava” da K.Mehmandarovun rəhbərliyi altında azərbaycanlıların qələbəsi ilə bitdi.

MƏNBƏ

“...Doktor Kərim bəy Mehmandarovun təşəbbüsü ilə xəstəxana açılıb, türk yaralılarını ora topladılar. Yetimlərə məktəb açmağı da Kərim bəy mənimlə bir yoldaşıma tapşırırdı. Məktəb təşkil edib, dərsə başladıq”.

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı
Yusif Vəzir Çəmənizəminli

Bu dövrdə erməni silahlı dəstələri Xocalıya da hücum etmişdilər. Kənd əhalisinin bir qismi qaçaraq canlarını qurtarmış, bir qismini də ermənilər öldürmüşdülər. Erməni müəlliflərindən biri yazır ki, kəndi ələ keçirən ermənilər əvvəlcə evləri talamış, sonra isə od vurub yandırmışdılar ki, bir də əhali geri qayıda bilməsin.

Şuşada təxminən bir il nisbi sakitlik oldu. Lakin ermənilər öz biabırçı məğlubiyyətləri ilə barışa bilmirdilər. Çar Rusiyasının himayəsində olan imkanlı ermənilər Osmanlı dövləti və Qacarlar dövlətinin təbəələri olan erməniləri gə-

MƏNBƏ

“Tarixdə indiki xoşagəlməz hadisəyə bənzər heç bir hadisə olmamışdır. Məni ən çox düşünməyə vadar edən də ruslarla ermənilərin əlbir olmasıdır.

Əziz həmyerlilərim. Şuşa alınmaz bir qaladır. Bura əldən getsə, colum-cocuğumuz da götürüb, Arazı o taya keçməkdən başqa çarəmiz qalmayacaq.

İctimai xadimi, siyasətçi
Əhməd bəy Ağayev

1905-1906-cı illərdə erməni silahlı dəstələri Cavanşir qəzasında, habelə Ağdərə bölgəsində də kütləvi qırğınlar törətdi.

Cəbrayıl-Qaryagin qəzasında bir çox kəndlər erməni silahlı dəstələrinin hücumları nəticəsində yandırılmışdı. Azərbaycanlıların əks həmləsindən sonra ermənilər qırğınları dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdılar.

Əlimərdan bəy
Topçubaşov

Əhməd bəy Ağayev

Sülh konfransının keçirilməsindən bir qədər sonra erməni silahlı dəstələri yenidən qırğınlara başladılar.

Ermənilər Bakıda və Şuşadakı məğlubiyyətləri ilə heç cür barışa bilmirdilər. 1906-cı ilin yayında erməni əhalisinin sayı olduqca az olan İrəvandan Zəngəzura, Zəngəzurdan Qarabağa qədər ərazilərdə erməni silahlı dəstələrinə yol üstündə yerləşən müsəlman kəndlərinə hücum etmək əmri verilmişdi.

1906-cı ildə Əhməd bəy Ağayevin təşəbbüsü ilə Dıfai (Müdafiə) partiyası yaradıldı. "Dıfai" ərəb

Müzakirənin ən fəal iştirakçısı olan Əhməd bəy Ağayevin çıxışından:

"Biz deyirik ki, əgər, doğrudan-doğruya, sülh istəyirsinizsə, başqa təşəbbüslərlə bərabər, gərək terroru da götürəsiniz.

..."Daşnaksütyun" Rusiyanın böyük şəxslərinin, generallarının və hətta Qafqaz canişini həzrətlərinin fikir və əqidələrinə qulluq edir və on beş ildir ki, təşkil olunub.

Biz ancaq özümüz öz əlacımızı edək. Bizim də gərək mükəmməl və müsəlləh (silahlı) partiyalarımız olsun".

sözü olub, mənası "özünü müdafiə etmək" deməkdir. Partiya müsəlmanların xilasını iki vasitədən - maarifçilik və gücdən istifadədə görürdü. Azərbaycanlıların təşkilatlanması, "Dıfai" partiyasının formalaşaraq ermənilərin terroruna qətiyyətlə cavab verməsi erməniləri qırğınlar törətməkdən əl çəkməyə məcbur etmişdi.

"Dıfai" partiyasının bayrağı

MƏNBƏ

"Dekabrın 23-də (1905-ci ildə) ermənilər Umudlu və İmarət Qərvənd kəndlərinin üzərinə hücumu keçdilər. Ermənilər bu iki kəndə daxil olub barbarlıq törətdilər...

Umudluda heç kimə aman vermədən qarşılarına çıxanı öldürdülər. Burada bir türk qadınının qəhrəmanlıq nümunəsi göstərdiyi söylənir. Qadın ərinə öldürən erməninin qılıncını əlindən alıb, öz sinəsinə soxmuşdu. Bu iki kənddən onlarla qadın və kişi öldürüldü. Lakin bu qırğınlardan sonra daha dəhşətli hadisələr baş verdi. Şahidlərin söylədiklərinə görə, sağ qalanlardan bəziləri uzun yol gedə bilməyib meşələrdə qalmış və donmuşdular..."

Erməni müəllifi
A-Do

QARABAĞ GENERAL- QUBERNATORLUĞU

1918-ci il mayın 28-də uzunmüddətli Azərbaycan xalqı Şimali Azərbaycanda yeni müstəqil dövlətçiliyini bərpa etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti “İstiqlaliyyət” bəyannaməsində vaxtı ilə Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən Rusiya tərəfindən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarının qanuni varisi olduğunu bəyan etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisinin hüquqi-siyasi cəhətdən əsaslandırılmış xəritəsini nəşr etdirmişdi. Cümhuriyyət Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın bütün tarixi ərazisində öz siyasi hakimiyyətinin bərqərar edilməsinə çalışırdı. Bu zaman yenidən elan olunmuş erməni dövləti Qarabağa heç bir əsası olmayan iddia irəli sürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu iddianı rədd etdi.

Ermənilərin Cavanşir qəzasının dağətəyi kəndlərinə hücumları adi hal almışdı. Erməni quldur dəstələri 1918-ci ilin yaz-yay aylarında qəzanın düzənlik hissəsinin müsəlman əhəlisinə qarşı da çoxsaylı zorakılıq aktları törədirdi.

MƏNBƏ

"Ermənilərin ortaya atdıqları Qarabağ məsələsi 5, ya 10 kənd məsələsi deyil. Mübahisə bütöv 4 sancaq: Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir. Özü də onlar buranın yerli əhalisi deyildirlər. Rusiya ilə müharibədən sonra Osmanlı dövləti ərazisindən buraya köçənlərdir... Nəhayət, Qarabağın özündə ermənilər yığcam halda yaşamırlar, müsəlmanlarla qarışıq məskundurlar. Bununla belə, biz məsələnin sülh yolu ilə həlli tərəfdarıyıq".

*AXC parlamentinin sədri
Əlimərdan bəy Topçubaşov*

“İstiqlal” bəyannaməsinin birinci maddəsində deyilirdi:

"Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı suveren hüquqlara malikdirlər. Şərqi və Cənubi Qafqazdan ibarət olan Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir".

Azərbaycan hökuməti yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq 1919-cu ilin yanvarında Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğu yaratdı. Xosrov bəy Sultanov Qarabağ general-qubernatoru təyin edildi.

Əslində, bununla çar Rusiyasının işğalı dövründə tarixi inzibati-siyasi mənasını itirmiş “Qarabağ” anlayışı AXC dövründə əvvəlki mənasını yenidən özünə qaytardı.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış erməni hökuməti Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılmasına etirazını bildirmişdi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin cavabında bu etiraz əsassız hesab olunmuş və həmin ərazilərin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması göstərilmişdi.

Ermənilər Tərtər çayının qabağını kəsərək başqa istiqamətə yönəltməklə qəzanın aran kəndlərinin əkinlərini susuz qoymuş, təsərrüfata böyük zərər vurmuşdular. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, aran kəndlərində içməli su belə çatışmırdı. Sayca çox olan Azərbaycan kəndlərinin əlverişli mövqedə yerləşməsi əvvəlcə ermənilərin Qarabağın digər qəzası – Cəbrayıl hücumlarına cəsarət etməməsinə səbəb olurdu. Lakin az sonra Cəbrayıl qəzasının azərbaycanlı kəndlərinə ermənilərin hücumları genişləndi.

Andranikin quldur dəstəsinin Zəngəzura hücum edərək Azərbaycan kəndlərində soyqırımı törətməsindən sonra ermənilər Şuşa qəzasında fəallaşdılar. Andranik Zabux dərəsi ilə Şuşaya hücum etməyə cəhd etsə də, Sultan bəy Sultanovun başçılıq etdiyi yerli könüllü dəstələr onun quldur dəstəsini darmadağın etdi.

Xosrov bəy Sultanov

X.Sultanovun fəaliyyətinin ilk dövrlərində qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri Andranikin başçılığı ilə erməni silahlı terrorçu dəstələrinin Zəngəzur və digər bölgələrdə yaratdığı ciddi təhlükəni birdəfəlik aradan qaldırmaq idi. Sənədlərdən aydın olur ki, Azərbaycan torpaqlarında, xüsusilə Naxçıvanda və Zəngəzur bölgələrində dinc əhaliyə qarşı vəhşiliklər törədən Andranikin quldur dəstələri, nəhayət ki, 1919-cu ilin yazında bu bölgələrin hüduqlarını tərk etdilər. İngilis qoşunlarının Şuşadakı nümayəndəsinin xüsusi əmri ilə Qarabağ general-qubernatorluğu bölgədə ali hakimiyyət orqanı kimi təsdiq edilmişdir. X.Sultanovun gördüyü ciddi tədbirlərdən sonra 1919-cu ilin yayında Qarabağ ermənilərinin çağırdığı qurultay qəbul etdiyi qətnamədə Qarabağın dağlıq hissəsini AXC-nin tərkib hissəsi kimi tanıdı. Ararat (Ermənistan) hökuməti Qarabağ və Zəngəzurda Azərbaycan hakimiyyətini tanımağa məcbur oldu.

1919-cu ildə Zəngəzurla bağlı AXC və Ararat Respublikası arasında saziş imzalandı. Həmin sazişə əsasən, hər iki tərəf qoşunlarını o ərazidən çıxarmalı idi. Azərbaycan tərəfi sazişin şərtlərinə əməl etsə də, ermənilər Zəngəzura

qoşun yeritdilər və orada böyük qətləmlər törətdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağda ermənilərin ən xəyanətkar silahlı qiyamlarından biri 1920-ci il martın 22-də, Novruz bayramı günü baş verdi. Bu separatçı qiyam Azərbaycanı işğal etməyə hazırlaşan bolşeviklərin sifarişi ilə qaldırılmışdı. Erməni-separatçı qiyamlarının əksər yerlərdə qarşısının alınmasına baxmayaraq, onlar Əsgəran qalasını ələ keçirə bildilər. Azərbaycan hökuməti qiyam xəbərini alan kimi dərhal tədbir gördü. Əsgəran qalasını geri almaq və erməni qiyamını yatırtmaq üçün Azərbaycan hökuməti

Həbib bəy Səlimov

Əsgəran qalası

Qəhrəman əsgərlər, mən şəxsən Almaniya cəbhəsində bir çox döyüşlərdə oldum. Fəqət sizin qədər qəhrəman əsgərlərə nadir hallarda təsadüf etmişəm. Siz mənim ümidlərimi qüvvətləndirdiniz. Siz canınızla gənc Azərbaycan ordusunun namusunu layiqincə müdafiə etdiniz.

AXC-nin hərbi naziri, general
Səməd bəy Mehmandarov

general Həbib bəy Səlimovun başçılıq etdiyi ordunun böyük hissəsini Qarabağa göndərirdi.

Qarabağda bir ay ərzində davam edən qanlı döyüşlərdən sonra erməni işğalçıları tam məğlub edildi və Azərbaycanın sərhədlərindən kənara qovuldular. Əsgəran qalası azad edildi, erməni

hərbi dəstələrinin buradakı başçısı məhv edildi.

Lakin Rusiya qoşunları Azərbaycan ordusunun əsas hissəsinin Qarabağda döyüşlərdə olmasından istifadə edərək 1920-ci il aprelin 27-də şimaldan Azərbaycan sərhədlərini keçdi, sürətlə Bakıya doğru irəlilədi və növbəti gün Bakı XI Qırmızı Ordu tərəfindən işğal edildi. Bununla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğuna son qoyuldu.

1920-ci ilin aprelində AXC-nin süqutundan sonra Qarabağ general-qubernatorluğu ləğv edildi və X.Sultanov həbs olundu. Bundan istifadə edən Qarabağ erməniləri 1920-ci ilin aprelində keçirdikləri qurultaylarında AXC hökuməti ilə 1919-cu ilin yayında bağlanmış müqaviləsinin qüvvədən düşməsi barədə qərar qəbul etdilər.

Şimali Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmiş bolşevik hökuməti 1920-ci ilin mayında Qarabağ İnkılab Komitəsini yaratdı. Bölgədə ali hakimiyyəti təmsil edən Komitə keçmiş qubernatorluğun sərhədlərini əhatə edirdi. Bununla erməni separatçılarının Azərbaycanın ayrılmaz hissələri olan Qarabağ və Zəngəzur torpaqlarına ərazi iddialarının yeni mərhələsi başladı.

1920-ci il martın iyirmi ikisində, Novruz bayramı gecəsi Qarabağ vilayətinin dağ yerlərində məskun ermənilər qiyam edərək "Əsgəran keçidi"ni tutdular. Bu səbəbdən də Əsgəran cəbhəsinə Həbib bəy Səlimovun komandanlığı ilə qüvvətli bir ordu yeridildi. Aprelin üçündə Azərbaycan ordusu ermənilərə qarşı qüvvətli bir hücum etdi. Əcəba, hansı azərbaycanlı o məsud günü xatırlamır?! Ordunun qalibiyyət və intizamı, mənəviyyəti təsvirolunmaz dərəcədə fəvqəladə idi. Xarici aləm az bir müddət ərzində vəsaitçilik içində bu qədər müntəzəm təşkilatçılığa malik bir əsgəri qüvvə vücuda gətirdiyimizə heyran qalmışdı. Əhəliyə bir çoxu duyduğu həyəcandan ağlayırdı. O gün Azərbaycanın ən şanlı, ən bəxtiyar günü idi.

"Milli Azərbaycan hərəkatı"
Polkovnik İsrəfil bəy İsrəfilbəyov

BOLŞEVİKLƏRİN MƏKRİLİ ƏSƏRİ “DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİ”

Rusiyanın Cənubi Qafqazı yenidən işğal etməsi bölgədə siyasi vəziyyəti gərginləşdirdi. Rus imperiyasının Sovet Rusiyası adı ilə bərpa edilməsi müstəqil respublikaların ləğvinə gətirib çıxardı. Belə ki Cənubi Qafqazdakı siyasi qurumlar tədricən müttəfiq respublikalar kimi imperiyanın tərkibinə daxil edildi. Sovet Rusiyası Cənubi Qafqazda xristian əhalinin daha çox ərazilərə nəzarət etməsində maraqlı idi. O, bölgədə möhkəmləndikdən sonra ənənəvi mübahisəli ərazilər yaratdı və milli münaqişələri qızışdırdı. Əksər əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət olan Dərələyəz, Göyçə, Zəngibasar mahalları Ermənistan, Borçalı mahalı isə Gürcüstana güzəştə gedildi. Bununla kifayətlənməyən ermənilər Azərbaycanın tarixi əraziləri olan Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrinə iddia etməyə başladı.

Zəngəzurun itirilməsi

Bu məkrli planları dəstəkləyən Rusiya Azərbaycan rəhbərliyinə təzyiqləri artırdı. Sovetlərin təbliğat maşını “xalqların qardaşlıq ideyası”nı da ortaya atdı. Zəngəzurun Ermənistanə verilməsi

gündəmə gəldi. Bu məsələ bir neçə dəfə müzakirə olunsada, heç bir nəticə vermədi. Təzyiqlərə dözməyən Azərbaycanın sovet rəhbərliyi 1920-ci il dekabrın 1-də Zəngəzurun Ermənistanə verilməsi ilə razılaşdı. Zəngəzur mahalı iki hissəyə bölündü. Azərbaycanlıların yaşadığı Yuxarı Zəngəzur Ermənistan ərazisi elan olundu.

Zəngəzurdan sonra ermənilər Naxçıvana qarşı yenidən iddia qaldırdılar. Lakin Türkiyənin işə qarışması bu iddianın qarşısını aldı. Belə ki 1921-ci ildə Türkiyə, Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış Moskva və Qars müqavilələrinə görə Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində saxlanıldı.

Növbəti iddia Qarabağın dağlıq hissəsinə idi. Sovet Rusiyası rəhbərliyi ərazinin Ermənistan SSR-ə verilməsinə çalışırdı. Azərbaycan SSR-in rəhbərliyinə təzyiqlər gücləndi. Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Qafqaz Bürosunun 1921-ci il iyulun 4-də keçirilən iclasında Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistanə verilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Lakin Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanovun qəti etirazından sonra iyu-

lun 5-də Qafqaz bürosu tərəfindən məsələyə yenidən baxıldı. Qarabağın dağlıq ərazilərinin Azərbaycandan alınmasının qarşısı alındı.

Ancaq ermənilərin istəklərinin qismən ödənilməsi üçün həmin ərazidə erməni muxtariyyətinin yaradılması təklif olundu. Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində yaşayan digər azsaylı xalqlarla müqayisədə ermənilərin bu formada fərqləndirilməsi məkrli siyasətin bariz nümunəsi idi. Həmin dövrdə Qarabağın dağlıq hissəsində az sayda erməni yaşayırdı. Onların da böyük əksəriyyəti XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində buraya köçürülmüşdü. Ermənistan SSR-in ərazisində yaşayan Azərbaycan türklərinin sayı Qarabağda yaşayan ermənilərin sayından dəfələrlə çox idi. Buna

Nəriman Nərimanov

baxmayaraq, Moskva rəhbərliyi dədə-baba yurdlarında yaşayanlara muxtariyyətin verilməsi barədə düşünmürdü.

Azərbaycan SSR-nin yaradılması

DQMV-nin yaradılması

Azərbaycan rəhbərliyi Qarabağın dağlıq hissəsinə qondarma muxtariyyətin verilməsinə kifayət qədər müqavimət göstərə bilmədi. Moskvanın hədələri və yerli kommunistlərin qətiyyətsizliyi Qarabağın dağlıq hissəsinin taleyini həll etdi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 1923-cü il iyulun 7-də mərkəzi Xankəndi şəhəri olan "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında" dekret verdi. Azərbaycan SSR-in hökumətinin razılığı alınmadan Xankəndi şəhəri Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımın təşkilatçısı olan Stepan Şaumyanın adı ilə "Stepanakert" adlandırıldı.

Beləliklə, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ süni şəkildə aran və dağlıq hissələrinə parçalandı. Azərbaycan rəhbərliyi Qarabağın dağlıq hissəsində sonradan məskunlaşmış ermənilərə muxtariyyət şansı verdi.

Özudə bu addım Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan azərbaycanlıları rəyi nəzərə alınmadan, onların hüquqları kobudcasına pozuldu. Məhz bundan sonra qondarma "Dağlıq Qarabağ" inzibati-siyasi anlayış yaradılıb.

Burada erməni muxtariyyətinin yaradılması Qarabağ torpaqlarının parçalanmasına və gələcəkdə bu əraziyə Ermənistanın yenidən iddia irəli sürməsinə şərait yaratdı. DQMV yaradılarkən bura daxil olan ərazilərin tarixi adları dəyişdirildi.

Qarabağın iki hissəyə bölünməsi və onun dağlıq hissəsinə muxtariyyət statusunun verilməsi ermənilərin qəsbkarlıq və işğalçılıq siyasətinin tərkib hissəsi

si olmuşdur. Ermənilər SSRİ dövründə də öz niyyətlərindən əl çəkmir və Moskvadakı erməni əsilli vəzifəlilərin köməyi ilə öz bədnam siyasətlərini davam etdirirdilər. Vaxtaşırı olaraq ərazilərimiz hissə-hissə müxtəlif adlar altında Ermənistan SSR-ə birləşdirilirdi. Hər dəfə azərbaycanlıların etiraz etmək cəhdlərinin qarşısı alınır, torpaqlarını müdafiə etməyə çalışan azərbaycanlılar millətçilikdə günahlandırılır və "xalqlar dostluğu" ideyasına qarşı çıxmaqda ittiham edilirdilər.

Əsassız iddialar

XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Moskva rəhbərliyi xarici ölkələrdən ermənilərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana köçüb gəlməsinə şərait yaradırdı. Gətirilmiş ermənilər Dağlıq Qarabağda separatçı meyilləri gücləndirir və geniş təşkilati işlər aparırdılar.

Xankəndi. 1920-ci illərin ikinci yarısı. Mərkəzi şəhər meydanının salınması

M.C.Bağırov

Ermənilər II Dünya müharibəsindən sonra Türkiyənin şərq vilayətlərinə və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ vilayətinə eyni vaxtda ərazi iddialarını yenilədilər. Erməni kilsəsi bu işdə aktiv rol oynadı. 1945-ci ilin iyun ayında dünyanın bir çox ölkələrindən gəlmiş ermənilərin iştirakı ilə toplantılar planlaşdırıldı.

Elə həmin il Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi ilə bağlı Moskvaya qarşısında məsələ qaldırıldı. İ.V. Stalin kimi diktator bir dövlət başçısının hakimiyyəti dövründə belə bir müraciətin səsləndirilməsi SSRİ rəhbərliyinin iradəsi xaricində ola bilməzdi.

Azərbaycan SSR Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi M.C.Bağırov ermənilərin iddiaları təmin edilərsə, qədim zamanlardan Azərbaycana məxsus olan, ancaq sovetləşmə dövründə Ermənistanla, Gürcüstana və Rusiyaya birləşdirilən ərazilərin qaytarılması tələbini irəli sürdü. M.C.Bağırovun bu mövqeyi ölkə daxilində ərazi məsələlərinin alovlanmasından ehtiyat

edən sovet rəhbərliyini geri addım atmağa məcbur etdi. Ermənistan isə hələlik fikrindən daşınmalı oldu.

II Dünya müharibəsindən sonra Moskvaya yaşamaq üçün xaricdən müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin ölkəyə gəlməsinə çalışırdı. O bu prosesdən, əslində, sosializm sisteminin üstünlüyünün təbliğ olunması üçün istifadə edirdi. Ermənilər bu vəziyyətdən istifadə edərək xaricdən gələn erməniləri Ermənistanla məskunlaşdırmağa başladılar. Onlar ərazilərin kifayət etməməsi və bunun üçün də azərbaycanlıların oradan çıxarılıb Azərbaycana göndərilməsinin zəruriliyi ilə bağlı Moskvaya müraciət etdilər. Nəticədə çoxlu sayda azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarından deportasiyası* başlandı.

İZAH

Deportasiya – azlıqda qalan xalqın ata-baba yurdlarından qovulması

1960-cı illərin əvvəllərində Sovet imperiyası və Türkiyə arasında münasibətlər kəskinləşdi. Ermənilər bu vəziyyətdən istifadə edərək qondarma "erməni soyqırımı" məsələsini ortaya atdılar və Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi üçün yenidən iddia qaldırdılar. SSRİ rəhbəri Nikita Xruşşov digər yerlərdə də ərazi məsələlərinin ortaya çıxacağından ehtiyat edərək ermənilərin təklifini rədd etdi.

Moskvanın Azərbaycan SSR rəhbərliyinə təzyiqləri nəticəsində 1981-ci ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə bir sıra xüsusi imtiyazlar verildi. Maraqlısı bu idi ki, imperiya daxilində olan bir çox muxtariyyətlərə belə bir imtiyaz tətbiq olunmamışdı. Bu imtiyaz DQMV-nin Bakıdan asılılığını azaltmışdı. Bu, gələcək münaqişələrdən xəbər verirdi.

MÜNAQİŞƏ BAŞLAYIR

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Dağlıq Qarabağa qarşı iddiaları onların "Böyük Ermənistan" yaratmağa yönəlmiş məkrli və işğalçı planlarının tərkib hissəsidir. Ona görə də ermənilər ənənəvi olaraq, həmişə əlverişli şərait yaranan kimi bu planın reallaşdırılması uğrunda mübarizəyə başlamışlar.

1985-ci ildə SSRİ-də ermənipərəst Mixayıl Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi ilə erməni separatçıları növbəti dəfə yenidən fəallaşdılar. Bu dəfə sovet rəhbərliyinin silahlı erməni separatçı-terrorçularını himayə və müdafiə etdikləri daha tez aşkara çıxdı. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini (DQMV) Ermənistanla ilhaq etmək planını həyata keçirmək üçün M. Qorbaçov ilk addım olaraq 1987-ci ildə onun qarşısında ən böyük maneə olan **Heydər Əliyevi** sovet rəhbərliyində tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırdı. Bu amil Moskvanın birbaşa olaraq ermənipərəst mövqe tutacağını göstərirdi.

Bundan az sonra əvvəllər gizli fəaliyyət göstərən erməni millətçi "Qarabağ komitəsi" yenidən açıq fəaliyyətə keçdi. Beləliklə, Qarabağın dağlıq hissəsinin işğalı üçün separatçı-terrorçuluq fəaliyyəti başlandı.

Erməni millətçiləri SSRİ rəhbərliyi və dünya erməni lobbisinə arxalanırdı.

1987-ci ilin payızında Yerevanda (İrəvanda) millətçi "Qarabağ komitəsi"nin ilk mitinqi keçirildi. Bu, Qarabağa köçürülüb yerləşdirilən ermənilərin öz müqəddəratını təyinetmə hərəkəti deyildi. Bu, Ermənistanın məhz işğalçı niyyətinin olduğunu sübut edən fakt idi. Hadisələr 1988-ci ilin fevralından daha aqressiv məcraya yönəldi. Stepanakertdə (Xankəndi) erməni separatçıları və millətçilərinin mitinqləri başladı.

Bir neçə gün sonra keçirilən mitinqdə ilk dəfə olaraq "saqqallılar" adlanan xüsusi hərbi dəstənin üzvləri də iştirak etdilər. Ermənistandan göndərilən tapşırıqlara uyğun olaraq "saqqallılar"ın zorakı səyləri nəticəsində vəziyyət daha da gərginləşdi. DQMV-in Xalq Deputatları Sovetinin fəvqəladə iclasında bölgənin Ermənistanla birləşdirilməsi ilə bağlı təklif müzakirəyə çıxarıldı.

İclasda qanunsuz olaraq DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tabeliyindən çıxaraq Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil olması barədə qərar qəbul edildi. Bu qərar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə təhlükə və SSRİ Konstitusiyasına zidd olmaqla yanaşı, həm də İttifaq miqyasında separatizm meyillərinin ilk qığılıcı idi.

Erməni separatçılarının qısa müddət ərzində fəaliyyətlərini genişləndirməsinin əsas səbəbi məhz Moskvadan aldığı dəstək idi.

Əgər o zamankı Azərbaycan rəhbərliyi vəziyyətə müdaxilə etmək istəsə idi və vilayət ərazisində əsrlər boyu yaşayan yerli azərbaycanlı əhalinin düşmənin müqavimətinə qarşı səfərbər olmasını təmin edə bilsə idi, separatçılığın qarşısını elə başlanğıcda almaq olardı.

Fevralın sonlarında Azərbaycanın böyük sənaye şəhəri olan Sumqayıtda

erməni xüsusi xidmət orqanları və SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik orqanlarının iştirakı ilə əvvəlcədən planlaşdırılmış qətl və qarətlər törədildi. Qətl və qarətlərin əsas icraçısı erməni Eduard Qriqoryan idi. Əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi, bu hadisədən Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların tam deportasiyası və DQMV-nin Azərbaycan SSR-nin tərkibindən çıxarılıb Ermənistanı ilhaq edilməsi üçün dərhal istifadə edildi. Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Ermənistan SSR-də azərbaycanlılara qarşı qətlər və talanlar təşkil edildi. Azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə təkrar olunmuş erməni vəhşilikləri və soyqırımları yenidən tüğyan etdi. Sovet İttifaqının rəhbərliyi Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxartmaq istiqamətində daha bir addım atdı: 1989-cu ilin yanvarında "Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında" qərar qəbul edildi. Məqsəd aydın idi: yaradılmış qurum muxtar vilayətin Azərbaycandan alınıb Ermənistanı verilməsini təmin etməli idi. Məhz bu dövrdə Sovet Ordusunun köməyi ilə silahlı erməni quldurları Xankəndindən bütün azərbaycanlıları (14 min nəfər) qovub çıxartdılar.

Noyabrda Azərbaycan xalqının demokratik mübarizəsi nəticəsində Xüsusi İdarə Komitəsi ləğv edildi. Ermənistan SSR bu vəziyyətdən istifadə edərək Dağlıq Qarabağın Ermənistanı birləşdirilməsi haqqında qanunazidd qərar qəbul etdi. Bu, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan SSR-in ərazi bütövlüyünə qarşı qeyri-qanuni müdaxilə aktı idi. Sovet rəhbərliyi, gözlənilmədiyi kimi, bu kobud müdaxilə faktına da göz yumdu. Bununla vəziyyət daha da kəskinləşdi.

Bu dəfə Qorbaçov başda olmaqla SSRİ rəhbərliyi Azərbaycana qarşı daha dəhşətli bir cinayətə əl atdı. Bakı əsas hədəf seçildi. Sovet dövləti öz vətəndaşları qarşısındakı konstitusiyə öhdəliyini pozaraq 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıda qanlı qırğın törətdi. Şəhərə ən müasir texnika və silahlarla silahlanmış iri qoşun hissələri yeridildi. Bakı qırğınında canlı qüvvə kimi erməni mənşəli əsgər və zabitlərdən də geniş istifadə olundu. Lakin 20 Yanvar qırğını Azərbaycan xalqının iradəsini qıra bilmədi, əksinə, respublikanın istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəni daha da gücləndirdi.

Faciənin səhəri günü Heydər Əliyev Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyinə gələrək sovet rəhbərliyinin cinayətkar əməllərini qətiyyətlə ifşa etdi. Bu ağır günlərdə xalqla olduğunu bildirdi, 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi. O, əliyalın xalqın qırılmasını hüquqa, demokratiyaya, humanizmə zidd, mərkəzin və respublika rəhbərlərinin günahı üzündən yol verilmiş kobud siyasi səhv kimi ifşa etdi. Bu tarixi çıxışın əks-sədası respublikada, bütün dünyada geniş yayıldı. Təklənən, əli heç nəyə çatmayan xalqın qəlbində ümid çırağı yandı. Xalq Heydər Əliyev kimi nüfuzlu şəxsiyyətin, doğma oğlunun onunla olduğunu, onu cəsarətlə müdafiə etdiyini gördü, ürəkləndi.

1990-cı ildə Ermənistandan Azərbaycan ərazisinə silahlı basqınlar edilirdi. Naxçıvan Ermənistan tərəfindən blokadaya alındı. Ermənilər Azərbaycan dəmir yolunun Ermənistanın Mehri rayonu ərazisindən keçən hissəsində qatarların hərəkətinə mane olur, onları atəşə tutur, dəmiryolçuları, sərnəşinləri qətlə yetirirdilər.

Bakı rəhbərliyi sussa da, Qarabağ əhalisi bələd olduğu erməni məkrini dayandırmaq üçün səfərbər oldu. Hadisələrin ən qızğın vaxtında – fevralın 22-də Ağdamın minlərlə sakini Əsgəran üzərinə yürüşə çıxdı. Ancaq bu yürüşün qarşısı Bakıdan göndərilmiş emissarlar (nümayəndələr) tərəfindən alındı. Azərbaycan məhz həmin gün Qarabağ münaqişəsinin ilk şəhidlərini: Əli Hacıyev ilə Bəxtiyar Quliyevi torpaq və millət uğrunda fəda etdi.

Digər rayonlarda da əhali tərəfindən müdafiə dəstələrinin yaradılmasına müsbət münasibət bildirilmir, onlardan adi ov silahları belə yığılırdı.

Əli Hacıyev

Bəxtiyar Quliyev

Şəhidlərin dəfn günü

20 Yanvar hadisələri

1991-ci ilin sentyabrında erməni separatçıları "Dağlıq Qarabağ Respublikası" adlanan oyuncaq qurumun yaradıldığını elan etdilər. Həmin ilin noyabrında Azərbaycan Respublikasının dövlət katibi Tofiq İsmayılovun və digər rəhbər şəxslərin, həmçinin Rusiya və Qazaxis-

1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan SSR Ali Soveti dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında bəyannamə qəbul etdi. Oktyabrın 18-də isə dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı qəbul olundu.

tandan olan nümayəndələrin Dağlıq Qarabağa sülh missiyası baş tutmadı. Nümayəndə heyətini aparan vertolyotun Qarabağ səmasında - Qarakənd yaxınlığında erməni terrorçuları tərəfindən vurulması nəticəsində Azərbaycanın bir çox dövlət xadimləri və jurnalistlər həlak oldu.

Buna cavab olaraq Azərbaycan Respublikası tərəfindən noyabrın 26-da Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin statusu ləğv olundu. SSRİ-nin dağılması ilə keçmiş sovet məkanında yeni geosiyasi şərait yarandı. Ermənistan faktiki olaraq Azərbaycana qarşı açıq və ədalətsiz müharibəyə başladı. Azərbaycanın sərhədlərini pozub Qarabağa daxil olan Ermənistanın hərbi birləşmələri Dağlıq Qarabağın erməni separatçı-terrorçuları ilə birləşərək Azərbaycan torpaqlarının işğalına başladı.

Qarakənddə erməni terroru

Qarakənd üzərində üç yüz metr yüksəklikdə uçan helikopteri 1991-ci il noyabrın 20-də erməni terrorçuları tərəfindən vurulub.

Həlak olanlar arasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət katibi Tofiq İsmayılov, Baş prokuror İsmət Qayıbov, dövlət müşaviri, sabiq Daxili İşlər naziri Məhəmməd Əsədov, millət vəkilləri Vaqif Cəfərov və Vəli Məmmədov, Baş nazirin müavini Zülfü Hacıyev, Prezident Aparatının şöbə müdürü və jurnalist Osman Mirzəyev, Qazaxistan Respublikası Daxili İşlər nazirinin müavini Saylau Serikov, Azərbaycan Dövlət Televiziyasının jurnalisti Alı Mustafayev var idi.

BİRİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ

1991-ci ildə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Bununla barışmaq istəməyən Ermənistan xarici dövlətlərin himayəsi və yardımını ilə təcavüzü genişləndirdi. Münaqişə açıq müharibə mərhələsinə daxil oldu.

Azərbaycanda çox az sayda təcrübəli və peşəkar zabitlərə malik olan, daha çox könüllülük əsasında özünümüdafiə qüvvələri yaradılmışdı. Silah-sursat baxımından pis təchiz olunan özünümüdafiə qüvvələri Ermənistanda və Qarabağda yerləşən, sovet ordusu tərəfindən yaxşı silahlandırılmış və təlim keçmiş erməni hərbi hissələrinə qarşı uğurlu hərbi əməliyyatlar aparmaq gücündə deyildi.

Sovet qoşun hissələrinin köməkliyi ilə erməni yaraqlıları 1991-ci ilin dekabrından Azərbaycanın Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə hücum əməliyyatlarını genişləndirdilər. 1992-ci ilin əvvəllərində Kərkicahan, Malıbəyli və Quşçular kəndləri düşmən tərəfindən işğal edildi. Dinc və silahsız əhaliyə divan tutuldu. Döyüşlərdə onlarla Azərbaycan əsgəri qəhrəmancasına həlak oldu.

Soyqırımılar:

Qaradağlı, Xocalı və Ağdaban

Xocalı və Şuşa şəhərləri mühasirəyə alındı. Azərbaycanın yeni yaradılmış ordu

hissələrinin 1992-ci il yanvarında Şuşanın mühasirəsini yarmaq üçün keçirdiyi "Daşaltı" əməliyyatı isə uğursuz oldu.

Erməni hərbi birləşmələri 1992-ci il fevralın 14-də Xankəndidə yerləşən keçmiş SSRİ silahı qüvvələrinin 366-cı motoratıcı alayının hərbi qüvvəsinin və texnikasının köməyi ilə Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndinə hücum etdi. Sakinlərin kəndi qəhrəmancasına müdafiə etməsinə baxmayaraq, qeyribərabər **döyüşlərdə fevralın 17-də** Qaradağlı kəndi erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğal olunmuş, kənddə olan 118 nəfər əsir götürülmüşdür. Onlardan 101 nəfəri vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Öldürülənlərdən 21 nəfəri ahıl və qoca 10 nəfəri qadın, 8 nəfəri məktəbli olmuşdur. Həmin dövr Rusiya mətbuatında yazılan məlumatlarda göstərilirdi ki, ermənilər öldürdükləri azərbaycanlıları silos quyularına doldurmuş, girovlara dəhşətli işgəncələr vermişlər.

MƏNBƏ

"Fevralın ortalarında dəstəməz Əsgəranın Mehtişen (Xocalının Mehdibəyli kəndi) kəndinə çağırıldı. Orada digər komandanlar da var idi. Xocalı əməliyyatına hazırlaşan Monte, demək olar ki, bütün qüvvəsini Xankəndi qərargahında fəaliyyət planı hazırlanmasına sərf etdi. Bir gün gecə o gəlib dedi ki, Qaradağlı tezliklə götürülməlidir. Həm də kəndin əhalisi məhv edilməlidir. Dərhal Qaradağlıya tərəf getdik... Biz azərbaycanlılarla döyüşə girdik. Onlar, demək olar ki, əliyalın idilər, amma mübarizə aparırdılar. Sonunda biz məqsədimizə nail olduq".

Qaradağlıya son hücum haqqında "Daşnaksütyun" partiyasının üzvü
Hrayr Karapetyan

Xocalı müdafiə üçün çətin bir ərazidə yerləşirdi. Bütün yüksəkliklərin ermənilərin əlində olması şəhərin müdafiəsini qat-qat çətinləşdirirdi.

Xocalının əhalisi 1991-ci ildə 7 min nəfər idi. Burada Ermənistandan, Xankəndindən və Dağlıq Qarabağın digər yerlərindən qovulmuş azərbaycanlılar, həmçinin Özbəkistandan gəlmiş qaçqın məhsəti türkləri də məskunlaşmışdılar. Hücumdan əvvəl bir neçə saat ərzində qəsəbə toplar və zi-rəhli texnikadan fasiləsiz atəşə tutuldu və xarabalığa çevrildi.

MƏNBƏ

"Azərbaycan torpaqlarında müharibə idi. Bu müharibə planlarında mən iştirak etmirdim. Qoy bunu tarixçilər, siyasətçilər araşdırsınlar. Mən ədəbiyyatçıyam. Mənşəcə də erməniyəm. Azərbaycanlılar vuruşurdular. Onlar vuruşduqca cəsarət və hünərlərinə həsəd aparırdım.

Hadisələrin şahidi olmuş erməni
Maqsud Mehriyan

Qaradağlıdan sonra erməni quldurlarının növbəti hədəfi Xocalı oldu. Xocalı Dağlıq Qarabağda Azərbaycan türklərinin yaşadığı qəsəbələrdən biri idi. Bu qəsəbə Ağdam-Şuşa, Xankəndi-Əsgəran yolu üzərində strateji əhəmiyyətli mövqeyə malik idi. Bölgədəki yeganə hava limanı Xocalıda yerləşirdi.

Fevralın birinci yarısındanək ermənilər Şuşa-Xocalı yolunu və Şuşanın ətrafındakı yaşayış məntəqələrini ələ keçirdilər. Xocalı şəhəri tam mühasirəyə alındı, hava nəqliyyatı ilə əlaqələr də kəsildi. Düşmən vertolyotların Xocalıya uçuşuna imkan vermirdi.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə müasir tarixin ən faciəli hadisəsi baş verdi. Erməni hərbi birləşmələri 366-cı motoatıcı alayının əsgərləri ilə birlikdə bu dəfə də Xocalıda azərbaycanlılara qarşı dəhşətli soyqırımı törətdi. Bu, müasir dövrdə Ermənistan hərbi qüvvələrinin erməni separatçıları-terrorçuları ilə birlikdə insanlığa qarşı törətdiyi ən kütləvi və ən dəhşətli soyqırımı idi. Ermənistan Silahlı Qüvv-

vələri bütün beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq mühasirəyə alınan Xocalı şəhərinin üzərinə ağır hərbi texnika yeritdi. Dinc əhaliyə misli görünməmiş qəddarlıqla divan tutuldu, şəhər vəhşicəsinə yerlə-yeksan edildi.

MƏNBƏ

1992-ci il yanvarın 15-də qaradağlıların Azərbaycan xalqına müraciəti:

“Tarixin amansız vəhşilikləri Qarabağ torpağının keşiyində duran, zamanın ən çətin sınaqlarından mərdliklə çıxmağa çalışan mübariz oğullarını zərrə qədər də sarsıda bilmir. Dörd ildir ki, Qarabağın bir parça incisi olan Qaradağlı düşmən hədəfinə çevrilsə də, qorxmaz oğulları tərəfindən qorunur, müdafiə olunur.

...Bu kəndin sakinləri ömrünün ən çətin günlərini yaşayır. Yaşayış evləri, müxtəlif inzibati binalar od tutub yanır, gunahsız insanlar qətlə yetirilir, mal-dövlət talan edilib aparılır. Bir sözlə, erməni quldurlarının aramsız hücumlarına məruz qalır. Düşmən bu gözəl, əhəmiyyətli mövqeyi ələ keçirmək istəyir. Axı Qaradağlı Xocavənd ilə Xankəndi arasındakı yolu kəsmiş, onların bu yolda hərəkətinə bir-dəfəlik mane olmuşdu! Xocavəndin quldur dəstələri tərəfindən işğal olunmasından sonra Qaradağlıda vəziyyət daha da gərginləşib.

Doğma xalqım! Qanınızda namus, qeyrət iştirakı varsa, Qarabağın azadlığı uğrunda mübarizəni dayandırmayın! Yoxsa Qaradağlı öz əlinizlə quldur yuvasına çevrilə bilər.”

"Dağlıq Qarabağda erməni terroru: Qaradağlı faciəsi"

M.Zülfüqarlı

Ermənilər Xocalıya hərbi əməliyyat keçirmək üçün hücum etməmişdilər. Xocalıda ciddi hərbi qüvvə olmadığını bildikləri üçün onların məqsədi, əslində, dinc əhaliyə divan tutmaq idi. Şəhərin

Rəsmi statistikaya görə, Xocalı soyqırım zamanı **613** dinc əhali, o cümlədən **63** uşaq, **106** qadın, **70** qoca xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirildi.

azsaylı müdafiəçiləri **Əlif Hacıyev** və **Tofiq Hüseynovun** rəhbərliyi ilə sona qədər müqavimət göstərdilər, lakin düşmənin xeyli üstün qüvvəsi və texnikasının qarşısını ala bilmədilər. Şəhərin müdafiəçilərinin, demək olar ki, hamısı qəhrəmanlıqla həlak oldu.

Əlif Hacıyev

Tofiq Hüseynov

Bu yalnız Azərbaycan xalqına deyil, bütün bəşəriyyətə qarşı yönəlmiş dəhşətli cinayət idi. Bu cinayətin təşkilatçıları Ermənistan Respublikasının siyasi və dövlət rəhbərliyi, birbaşa icraçıları isə Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin bölmələri, Dağlıq Qarabağdakı erməni terrorçu dəstələri və keçmiş sovet ordusunun Xankəndi şəhərində yerləşən 366-cı motoatıcı alayının şəxsi heyəti idi.

Xocalı soyqırımı Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycana təcavüzü zamanı doğma torpağının müdafiəsinə qalxmış xalqımızı sarsıtmaq, onun mübarizə əzmini qırmaq, Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı əhalisinin bir hissəsini məhv etmək niyyəti ilə törədilmiş silsilə kütləvi qırğın aktlarından biri idi

Xocalı soyqırımında iştirak edən hərbi hissələrin birinin əks-kəşfiyyat şöbəsinin rəisi, polkovnik V. Savelyev özünün "Məxfi arayış"ında erməni terror təşkilatları ilə Rusiya qoşun birləşmələrinin Dağlıq Qarabağda keçirdikləri hərbi əməliyyatları izləyərək fakt və sənədlərdə bütün olub-keçənlərin şərhini verib etiraf edirdi: "Mən bütün bunları yazmaya bilmərəm. İnsanların, uşaq və qadınların, həttilə gəlinlərin güllədən keçirilmiş bədənlərini unuda bilmərəm. Qoy azərbaycanlılar mənə bağışlasınlar ki, bütün bu qanlı və amansız sonluğul olan hadisələrdə əlimdən heç nə gəlmədi. Təkcə yazdığım arayışı həm Kremlə, həm də SSRİ Müdafiə Nazirliyi Baş Kəşfiyyat İdarəsinin generallarına göndərdim. "Oxuyun", - dedim. Biz rusların zabit şərəfi görün necə ləkələndi".

2008-ci ildən Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə "Xocalıya ədalət!" kampaniyası çərçivəsində Xocalı soyqırımının dünya miqyasında tanıtılması sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Məhz bunun nəticəsidir ki, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və bir çox dövlətlər Xocalıda törədilmiş kütləvi qətləri soyqırımı kimi tanımışdır. Həmçinin Amerika Birləşmiş Ştatlarının 20-dən çox ştatının icra və qanunvericilik orqanları Xocalı faciəsini qətlə kimi qiymətləndirərək qətiyyətlə pisləmişdir.

Xocalı soyqırımından təqribən ay yarım sonra – 1992-ci il aprelində Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndini işğal edən ermənilər tərəfindən bəşəriyyət əleyhinə daha bir cinayət törədildi.

Murov dağının ətəyində yerləşən kənd tamamilə yandırıldı, çoxlu sayda dinc sakin xüsusi amansızlıqla qətlə yetirildi, o cümlədən qocalar, uşaqlar, qadınlar diri-diri yandırıldı.

Ağdaban faciəsi ermənilərin Kəlbəcərə qarşı başlatdıqları işğalın başlanğıcı oldu.

MƏNBƏ

Siz ermənilər düşməni öldürərkən ürəyiyumşaqlıqla göstərməməlisiniz. Dağlıq Qarabağda azərbaycanlı deyilənləri qırıb qurtarana və orada öz sivilizasiyamızı bərqərar edəne qədər sizin düşməne yazığınız gəlməməlidir".

Ermənistanın ilk prezidenti
Levon Ter-Petrosyan

MƏNBƏ

"Xocalı soyqırımı erməni faşizminin iç üzünü bir daha açıb göstərməklə, təkcə Azərbaycan xalqına qarşı deyil, bütün bəşəriyyətə qarşı yönəlmiş tarixi cinayətdir və beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq sivilizasiyalı dünya tərəfindən məhkum olunmalıdır".

Ümummilli lider
Heydər Əliyev

Dağları duman alır: Şuşa və Laçının işğalı

Xocalı soyqırımından və ermənilərin törətdikləri digər vəhşiliklərdən sonra beynəlxalq təşkilatlar Qarabağ məsələsinə diqqəti artırdı. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 1992-ci il martın 2-də Azərbaycanı öz üzvlüyünə qəbul etdi və bununla ölkəmizin müstəqilliyi, suverenliyi, Qarabağ da daxil olmaqla ərazi bütövlüyünü rəsmi qaydada tanıdı. Elə həmin ildə hər iki dövlət ATƏM-ə qoşulduqdan sonra təklif olundu ki, bu məsələ ilə bağlı sülh konfransı çağırılsın. Konfrans Belarusun paytaxtı Minskdə keçirildi. Lakin Ermənistanın işğalçı hərəkətləri konfransın çağırılmasına imkan vermədi. Münaqişəni həll etmək üçün ATƏM-in Minsk qrupu yaradıldı.

Şuşa şəhəri

ATƏM – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi – ən böyük regional təşkilatdır. 1994-cü ildən sonra ATƏT (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı) adlandırılmışdır.

Bu dövrdə Bakıda hakimiyyət böhranı Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin durumuna mənfi təsir göstərir, döyüş qabiliyyətini aşağı salırdı. Azərbaycanın paytaxtında baş verən siyasi hadisələrdən ermənilər öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışdılar. 1992-ci ilin yazında Ermənistan hərbi qüvvələri Şuşa istiqamətində cəmləşdirildi. Şuşa azsaylı könüllü dəstələri və yerli milis (polis) qüvvələri tərəfindən müdafiə edilirdi.

MƏNBƏ

...Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir.

Ümummilli lider
Heydər Əliyev

Şuşa işğaldan sonra

MƏNBƏ

“Şuşadakı son jurnalist idim. Rusiyanın hərbi yardımı və ağır texnika ilə erməni qüvvələrinin mühasirəyə aldıkları şəhəri onun işğalından bir az öncə tərk etməli idim. Birinci Qarabağ müharibəsini işıqlandırdıqdan sonra başa düşdüm ki, Azərbaycanın həqiqi peşəkar ordusu yox idi: döyüşçülərin çoxu könüllü, ya da polis idi. Mülki şəxslər də Qarabağı qorumaq üçün birləşmişdilər. Durum çox gərgin və tələfatlar çox yüksək olsa da, öz daimi işlərini tərk edən və Azərbaycanın hər yerindən gəlmiş müdafiəçilərin yüksək ruhu mənə heyrətləndirirdi. Bir gün skripkasını cəbhəyə gətirən bu virtuoz skripkaçı ilə tanış oldum. Skripka atəş nəticəsində məhv oldu, ancaq yayı qaldı və həmin skripkaçı öz “Kalaşnikov”-undan istifadə edərək bəzi melodiyalar səsləndirdi. Azərbaycanlılar çox yaxşı musiqiçidirlər. Mən Parisə qayıtdım və Qarabağda çəkdiyim şəkilləri azərbaycanlıların davam etməkdə olan faciəsinə, bir milyon qaçqının olduğuna, minlərlə mülki şəxsin qətlə yetirilməsinə göz yummağa qərar verən media üçün gətirdim”.

Azərbaycan əsilli fransalı fotoqraf
Reza Deqati

Ermənistan böyük canlı qüvvə və texnika ilə mayın 7-də axşam Şuşa üzərinə hücumu başladı. Ermənilərin tərəfində xaricdən muzdlu tutulmuş döyüşçülər də vuruşurdu. Sayca düşməndən dəfələrlə az olan Azərbaycan əsgərlərinin qəhrəmanlıqla vuruşmasına baxmayaraq, Şuşa şəhəri mayın 8-də ermənilər tərəfindən işğal edildi. Şuşanın süqutu ilə ermənilər Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin işğalını başa çatdırdılar. Şuşanın işğalı respublikada siyasi böhranı daha da dərinləşdirdi.

Erməni işğalçıları mayın 18-də Laçını da işğal etdilər. Laçın üzərinə hücum həm Şuşa, həm də Ermənistanın Gorus rayonu tərəfdən təşkil edilmişdi.

Laçının işğalı Qarabağda Azərbaycanın strateji mövqeyinə çox ağır bir zərbə oldu. Çünki Laçının işğalı ilə Ermənistanla Dağlıq Qarabağ separatçıları arasında birbaşa əlaqəni təmin edən dəhliz yarandı.

Müharibə və məktəb. Laçın. 1992, fevral
Foto: İlqar Cəfərov

Düşməyə ilk zərbə-Ağdərə əməliyyatı

1992-ci ilin yayında Ermənistan Dağlıq Qarabağda 20 min nəfərlik canlı qüvvə və 100-dən artıq zirehli texnika cəmləşdirərək geniş miqyaslı hücumu hazırladı. Erməni komandanlığı Xanlar (indiki Göygöl) istiqamətində irəliləməyi nəzərdə tuturdu. Azərbaycan tərəfi düşmənin planları haqqında məlumat alaraq qabaqlayıcı addımlar atdı. İyunun 12-də Azərbaycanın hərbi hissələri geniş miqyaslı döyüş əməliyyatlarına başladı. Düşməyə güclü zərbə vuruldu və Goranboy rayonunun işğal edilmiş

əraziləri azad edildi. Eyni vaxtda Ağdərə, Əsgəran, Hadrut istiqamətlərində düşməyə zərbələr endirildi. Azərbaycan ordusu sürət amilindən bacarıqla istifadə edərək qısa müddətdə işğalçıları cənub istiqamətində geri oturtdu. Ordumuz Ağdərə rayonunun içərilərinə doğru irəlilədi, Əsgəran şəhərini iki istiqamətdən mühasirəyə aldı. İyulun əvvəlində Ağdərə və digər iri yaşayış məntəqələri azad edildi, Sərsəng su anbarının şimal sahili nəzarətə götürüldü.

Azərbaycan rəhbərliyi beynəlxalq da-nışıqların yeni mərhələsinin başlanması ilə əlaqədar hərbi əməliyyatları dayandırdı. Ermənilər isə, əksinə, yaranmış qısa fasilədən əlavə qüvvələr cəlb etmək üçün yararlandılar və əks-hücumu

keçdilər. Nəticədə azad edilmiş ərazilərin bir hissəsi yenidən ermənilər tərəfindən işğal edildi. Lakin avqust ayında Azərbaycan ordusu yenidən güclü zərbə vuraraq düşməni geri çəkilməyə məcbur etdi, Sərsəng su anbarı və Ağdərə-Kəlbəcər yolu tam nəzarətə götürüldü. Əsgərlərimiz Tərtər çayını keçərək cənuba doğru irəlilədi. Ordumuz sentyabrın əvvəlində 83 gün davam etmiş hücum əməliyyatını başa çatdırdı. Bu əməliyyat nəticəsində Dağlıq Qarabağ ərazilərinin, demək olar ki, yarısı Ermənistanın işğalından azad edildi. Azərbaycan ordu hissələri Xankəndinin 10-15 km-nə qədər gedib çatmışdı. İşğalçı erməni hərbi-siyasi rəhbərləri sonralar etiraf edirdi ki, "vəziyyət dəhşətli idi, Azərbaycan qoşunları Qarabağın 48 faizini tutmuşdu".

Ermənistan ordusu ciddi tələfat verdi. Düşmənin 2 min nəfər canlı qüvvəsi və çoxlu hərbi texnikası məhv edildi. Azərbaycan ordusunun yaxınlaşmaq xəbəri alan işğalçı erməni hərbi qüvvələri başıpozuq şəkildə qaçmağa başlayırdı. Bu şəraitdə Azərbaycan ordusunun qələbəsi çox yaxın idi.

Qəhrəman Azərbaycan döyüşçüləri Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasındakı Laçın dəhlizini xeyli daraltdı, sentyabrın 23-də Xocavənd yaxınlığında düşməne ağır zərbə vurdular.

Lakin ordudakı təxribatlar nəticəsində Qarabağ savaşında əldə edilən mövqelər və strateji məntəqələr tədricən itirilməyə başladı.

Qarabağın dağlıq hissəsinin şimalında əldə olunmuş uğurları davam etdirmək əvəzinə, əsas zərbə Laçın dəhlizi istiqamətinə yönəldildi. Sentyabrın 18-də dəhlizin şimal səmtinə doğru hərbi

MƏNBƏ

Yüksək vəzifəli bir erməni məmuru etiraf edir ki, "Stepanakertə (Xankəndinə) doğru gələn qaçqın sürüsünün qarşısını almaq mümkün deyildi. Şəhərin müdafiəsi yox dərəcəsində idi. Bu axının, fəlakətin qarşısını ruslar aldılar, erməni rəhbərliyi rusları məsələyə qarışmağa razı sala bildilər, rus döyüş vertolyotları havaya qalxdı, azərbaycanlılara ağır zərbə vurdu, bundan sonra hücum dayandı".

T. de Vaal, Qarabağ Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında

əməliyyat başladı. Eyni vaxtda qəhrəman döyüşçülərimiz Qarabağın dağlarından Şuşa istiqamətinə zərbə endirdilər. Üçüncü zərbə Xocavənd istiqamətinə yönəldildi.

Qoşunlarımız ermənilərin müdafiə xəttini yararaq irəlilədi, Xocavənd şəhəri azad edildi. Azərbaycan ordusunun hissələri Laçına yaxınlaşdılar.

Rusiya dərhal məsələyə müdaxilə etdi və danışıqların bərpa edilməsinə nail oldu. Rusiyanın təkidi ilə hərbi əməliyyatlar sentyabrın 21-də dayandırıldı. Azərbaycan hərbi əməliyyatların gedişini öz xeyrinə dəyişmək imkanını əldən verdi. Ermənilər əlavə silah və texnika almaq üçün Rusiyaya müraciət etdi və buna nail oldular.

O zamankı Ermənistan rəhbərinin etiraf etdiyi kimi, Rusiya onlara hərbi yardım göstərdi. 1992-ci ilin payızında iri miqyaslı əməliyyatlar həyata keçirilmədi. Xarici dövlətlərdən yardım alan və atəşkəsdən istifadə edərək qüvvələrini bərpa edən işğalçı Ermənistan 1992-ci ilin payızında bəzi yaşayış məntəqələrini, o cümlədən sentyabrda Ağdam və Xocavənd rayonlarının bəzi kəndlərini zəbt etdi. Errnəni birləşmələri Ağdam şəhərinə yaxınlaşdılar. Düşməni Bakı hərbi məktəbinin kursantlarından təşkil olunmuş taburun qüvvəsi ilə geri oturduldu.

MƏNBƏ

...1992-ci ilin payızında Azərbaycan öz hərbi uğurlarının kulminasiyasını yaşayırdı. Bir an belə bir vəziyyət yaranmışdı ki, azərbaycanlılar Stepanakertin şimalında yerləşən Sırxavənd kəndini və şəhərə şərq istiqamətindən aparan yolu ələ keçirmişdilər və Laçın dəhlizini yenidən özlərinə qaytarmağa yaxın idilər.

...Lakin 1992-ci ilin oktyabrında Azərbaycan qoşunları öz irəliləyişini dayandırdı və hücum baş tutmadı.

T. de Vaal, Qarabağ Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında

Arxalı köpək qurd basar

1993-cü ilin əvvəlində xarici dövlətlərin dəstəyi ilə Ermənistan öz silahlı qüvvələrini gücləndirdi. Əlavə ümumi səfərbərlik həyata keçirildi, yeni silah, sursat və texnika əldə edildi. Ermənistandakı rus qoşunlarının silah və sursatı ermənilərin ixtiyarına verildi. Rusiyanın hərbi mütəxəssisləri və canlı qüvvəsi hərbi əməliyyatların hazırlanması və həyata keçirilməsinə cəlb olundu.

Azərbaycan isə yenidən hakimiyyət böhranı ilə üzləşdi. Hakimiyyət daxilində, orduda, ölkənin ayrı-ayrı ərazilərində xarici ölkələrin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən təxribatlar törədildi. Belə bir vəziyyətdə Ermənistan böyük qüvvələrlə genişmiqyaslı işğalçı hücumlara başladı.

Onlar Rusiya rəhbərliyinin razılığı və göstərişi ilə Kəlbəcər üzərinə hücum keçdilər. İşğalçıların martın sonunda başladığı hücum əməliyyatı 4 istiqamətdən: Ermənistanın Vardenis və Çermux rayonları, Dağlıq Qarabağın şimal-qərb hissəsi, həmçinin Laçın dəhlizi tərəfindən həyata keçirildi. Əməliyyata ermənilər tərəfindən çoxlu sayda canlı qüvvə və hərbi texnika cəlb olunmuşdu. Döyüşlərdə Rusiyanın hərbi qüvvələri və rus zabitlərinin idarə etdikləri tanklar iştirak edirdi.

Kəlbəcərdə olan azsaylı hərbi qüvvələrimiz müdafiə döyüşləri aparır və əhəlinin vertolyotlarla çıxarılmasını təmin etməyə çalışırdı. Say və hərbi texnika cəhətdən az olmasına baxmayaraq, Azərbaycan döyüşçüləri qəhrəmancasına müqavimət göstərirdi.

Aprelin əvvəlində işğalçılar Kəlbəcər şəhərini zəbt etdilər. Azərbaycan ordusunun hissələri Kəlbəcəri tərk edərək Murovdag aşırımı ilə geri çəkildi. Beynəlxalq təkilatlar Kəlbəcərin işğalı zamanı ermənilərin müharibə qaydalarını pozaraq mülki əhalinin öldürülməsi və girov götürməsinə qeyd etmişdi.

Ermənilərin növbəti vəhşiliklərdən biri də 1993-cü ilin aprelində Kəlbəcər rayonun işğalı zamanı Başlıbel kəndində törədilmişdi. İşğal zamanı doğma torpaqlarını tərk etməyən 62 nəfər dağlara sığınmış, cəmi 2 ov tüfəngi və bir neçə avtomat silahla düşməne müqavimət göstərmişdir. Lakin bir neçə gündən sonra erməni quldurları qadın, uşaq və yaşlıların gizləndiyi yeri aşkarlamış, 19 nəfər kənd sakini (qadın, uşaq və qoca) girov götürülmüşdür. Düşmən gülləsindən canını qurtaran dinc sakinlər yenidən dağlara çəkilmiş və daha 113 gün mühasirə həyatı yaşamışlar.

Sağ qalan həmin şəxslər günlərlə ac-susuz qalmış, dəfələrlə ölümə üz-üzə gəlmişdi.

Mühasirədən çıxaraq dörd sutka piyada yol qət edən 29 nəfər 1993-cü ilin iyul ayında Daşkəsən ərazisinə keçə bilmişdir. Ermənistanın Silahlı Qüvvələrinin və 7-ci rus ordusunun hərbiçilərinin Azərbaycan ərazisində hərbi əməliyyatlarda iştirakını sübut edən təkzibedilməz faktlar mövcuddur.

MƏNBƏ

Kəlbəcər rayonunda azərbaycanlılar altı rus əsgərini əsir götürdülər. Əsirlərin söylədiyinə görə, onlar 7-ci ordunun erməni tərəfində döyüşən on iki xüsusi təyinatlı muzdlu rus əsgərindən ibarət qrupa daxil idi

T. de Vaal, Qarabağ Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında

İşğallar davam edir

İşğalçı Ermənistan ordusu Ağdam və Ağdərə istiqamətində hücumla başladı. Ermənilər məhz iyunun 12-də hücumla keçməklə bir il əvvəl Azərbaycan ordusunun uğurlu döyüş əməliyyatlarının qisasını almaq və Azərbaycan ərazilərinin işğalını davam etdirmək istəyirdilər. Düşmən bu məqsədlə minlərlə canlı qüvvə, çoxlu hərbi texnika, döyüş vertolyotları cəlb etmişdi.

Əsas qüvvələrini Ağdərə istiqamətinə yönəldən işğalçılar ağır döyüşlərdən sonra iyulun 7-də Ağdərəni zəbt etdilər. Bu döyüşlərdə suriyalı ermənilərdən təşkil olunmuş terrorçu dəstələrin çoxu döyüşçülərimizin qəhrəmanlığı nəticəsində məhv edilmişdi. Ağdərənin işğalından sonra hədəf Ağdam idi. Böyük qüvvə ilə bir neçə dəfə şəhərə daxil olan düşmən hər dəfə küçə dö-

yüşlərindən sonra geri çəkilməyə məcbur olurdu. Şəhərin müdafiəçiləri qəhrəmanlıqla vuruşurdular. Lakin qüvvələrin bərabər olmaması və fasiləsiz ağır döyüşlər Ağdamın işğalı ilə nəticələndi. Şəhərdə qalmış bəzi kiçik qruplar daha bir neçə gün küçə döyüşlərini davam etdirdilər. Ermənilər Ağdamı tam nəzarətə götürmək üçün qorxu içərisində bir müddət də vuruşmalı oldular. Qəhrəman şəhər işğaldan sonra da erməniləri vahimə içərisində saxlayırdı.

Xarici qüvvələrin ələltisi olan qiyamçı Əlikram Hübətovun özünə tabe olan qoşunları cəbhədən geri çəkməsindən istifadə edən ermənilər cənub istiqamətində hücumla keçdilər. Bu əməliyyatın məqsədi Füzuli və Cəbrayıl rayonlarını işğal edərək Horadiz yaşayış məntəqəsi yaxınlığında İran sərhədinə çıxmaq, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını mühasirəyə salmaq idi. Erməni işğalçıları hücum zamanı çoxsaylı hərbi texnikadan istifadə edirdilər.

Azərbaycan döyüşçüləri vətənin keşiyində

Ağır döyüşlərdən sonra qoşunlarımızın döyüş xətti yarıldı.

Döyüşçülərin geri çəkilməsi, əsasən, əlavə qüvvələrin və silah-sursatın vaxtında gətirilməməsi ilə bağlı idi. 1993-

cü il avqustun 23-də Cəbrayıl şəhəri işğal edildi. Həmin gün ağır döyüşlərdən sonra düşmən Füzuli şəhərini də işğal etdi.

İşğalçılar avqust ayının sonunda həm Ermənistan ərazilərindən, həm də Qarabağın zəbt edilmiş ərazilərindən Qubadlı rayonu istiqamətində hücumla başladılar. Avqustun 31-də Qubadlı şəhəri işğal edildi.

Ağır döyüşlərdən sonra düşmən oktyabrın 29-da Zəngilan rayon mərkəzini və ətrafdakı yaşayış məntəqələrini işğal etdi.

1993-cü ilin 8 ayı ərzində Azərbaycan Dağlıq Qarabağın ətrafındakı 6 böyük rayonunu itirdi. Fasilələsiz hakimiyyət böhranları, Rusiyanın ermənilərə açıq şəkildə hərbi və siyasi dəstək verməsi, rus hərbiçilərinin hərbi əməliyyatlarda iştirakı, onların silah və texnikasının ermənilər tərəfdən istifadəsi işğal planının hə-

yata keçirilməsində həlledici amillər oldu. Beynəlxalq təşkilatlar işğal faktı qarşısında ciddi addımlar atmaq, işğalçı Ermənistanı cəzalandırmaq əvəzinə, Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinin azad olunması tələbi qoyulan qərar, qətnamə və bəyanatlarla kifayətləndilər.

MƏNBƏ

... əgər İranla ticarət əlaqələri olmasa idi, Ermənistan 1991-92-ci və 1992-93-cü illərin qış aylarına, bəlkə də, tab gətirə bilməzdi.

T. de Vaal, Qarabağ Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında

Doğma vətənin düşmənlər tərəfindən işğalına etiraz əlaməti olaraq azərbaycanlı qadınlar və uşaqlar da mübarizə aparırdılar.

Bu mübariz uşaqlardan biri Füzuli rayonunun Yuxarı Əbdürrəhmanlı kəndində doğulmuş, Vətən torpaqlarının işğal edilməsinin canlı şahidi – 14 yaşlı Emin Allahverdiyevdir. O, könüllü olaraq yaşca özündən böyüklərlə birlikdə doğma kəndinin müdafiəsində iştirak etmiş və 1993-cü ildə qəhrəmancasına şəhid olmuşdur.

Müharibədə dönüş - Horadiz əməliyyatı

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bir sıra vacib tədbirlər həyata keçirdi. Mərkəzləşmiş komandanlıq və idarəetmə sistemi təkmilləşdirildi, döyüş hazırlığının səviyyəsi yüksəldildi, Milli Orduya könüllülərin geniş şəkildə cəlb olunmasına başlandı. Xaricdən silah və texnika alındı, bir sıra xarici dövlətlərlə hərbi əməkdaşlıq genişləndi. Bu tədbirlərin nəticəsində Milli Ordunun döyüş qabiliyyəti xeyli yüksəldi. 1993-cü ilin sonu üçün cəbhədə vəziyyət bir qədər dəyişdi.

İşğal etdiyi ərazilərdə möhkəmlənməyə, müdafiə sədləri yaratmağa daha çox diqqət yetirən Ermənistanın

dəfələrlə həyata keçirilən çağırışlar nəticəsində daxili ehtiyatları xeyli tükənmişdi. Buna görə də ermənilər daha çox xaricdən muzdluları cəlb etməyə çalışırdılar. Bu dövrdə Rusiyanın Ermənistanda yerləşən qoşun hissələri və sərhəd qoşunları hərbiçilərinin müqavilə əsasında erməni ordusuna cəlb olunması halları çoxalmışdı. Muzdluların sayı xeyli artmışdı. Belə ki 1993-cü ilin noyabrında Qarabağda ermənilər tərəfdən ABŞ, Avropa, Yaxın Şərqdəki erməni diaspor təşkilatlarının göndərdikləri muzdlu vuruşurdu.

1993-cü ilin dekabrında işğalçıların Beyləqan istiqamətində hücumuna qoşunlarımız ciddi müqavimət göstərərək onlara əks zərbə vurdular və düşməni geri çəkilməyə məcbur etdilər. Azərbaycan ordusu Füzuli, Xocavənd, Ağdam, Ağdərə, Kəlbəcər istiqamətlərində əks hücum keçdi. Əsas zərbə cəbhənin cənub hissəsinə

də - Füzuli-Horadiz istiqamətində endirildi. Ciddi manelərə, ərazinin böyük hissəsinin minalanmasına baxmayaraq, qoşunlarımız düşmənin müdafiə xəttini yardı və Araz çayı boyunca Füzuli rayonunun içərilərinə doğru irəlilədi. Yanvarın əvvəlində bir çox yaşayış məntəqəsi və Azərbaycan-İran sərhədinin 40 km-lik hissəsi azad edildi. Düşmənin müqaviməti qırıqlaraq Horadiz qəsəbəsi azad edildi.

1994-cü ilin aprelində cəbhədə vəziyyət yenidən kəskinləşdi. İşğalçı Ermənistan yeni, genişmiqyaslı hərbi əməliyyat planlaşdırmışdı. Düşmənin əsas məqsədi Tərtər rayonu ərazisində qoşunlarımızın müdafiə xəttini yarmaq, Tərtər, Bərdə və Yevlax şəhərlərini ələ keçirərək şimal-qərb regionunu Azərbaycanın digər ərazilərindən ayırmaq idi.

Düşmən aprel 9-dan 10-a keçən gecə hücumu başladı. Üç istiqamətdən Tərtər üzərinə zərbələr endirildi. Azərbaycan ordusunun uğurlu döyüşləri və düşməne əks zərbələri onların ciddi itkilər verməsinə səbəb oldu. Ermənilərin 1000 nəfərdən artıq canlı qüvvəsi, 50 ədədə qədər zirehli texnikası, çoxlu sayda digər texnika, silah və sursatı məhv edildi. Ermənistan ordusunda mənəvi-psixoloji durum böhran həddinə çatdı, kütləvi fərarilik, döyüşlərdə iştirakdan imtina geniş hal aldı. Ermənilər qrup şəklində könüllü olaraq Azərbaycan tərəfinə keçməyə başladılar. Erməni hərbi komandanlığı hücum əməliyyatlarının dayandırılması və müdafiə mövqeyinə keçilməsi haqqında əmr vermək məcburiyyətində qaldı. Hərbi uğursuzluqlarla üzləşdiyini və daha irəliləyə bilmədiyini gören təcavüzkar Ermənistanın rəhbərliyi 1994-cü

Ulu öndər Heydər Əliyevin and içmə mərasimi

Ulu öndər Heydər Əliyev ön cəbhədə

ilin mayında danışıqlar masası arxasında oturmağa, cəbhə bölgəsində atəşkəsi nəzərdə tutan Bişkek protokolunu imzalamağa məcbur oldu.

Ermənistan işğalçı müharibə nəticəsində Azərbaycanın 360 km-lik sərhəddini pozmuş, Füzuli rayonundakı Horadiz qəsəbəsindən Zəngilanadək 198 kilometrlik Azərbaycan-İran sərhəddini nəzarət altına almışdır.

Erməni işğalı İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropada ən böyük qaçqın axınına səbəb oldu. Dağlıq Qarabağda yaşayan 50 minədək Azərbaycan türkü öz yurdlarından qovuldu. Erməni işğalçıları Ermənistandan, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı rayonlardan 1 milyonadək Azərbaycan türkünə didərgin salaraq qaçqın və məcburi köçkünə çevirmişlər.

MƏNBƏ

... Erməni diasporu Qarabağda döyüşmək üçün xaricdən könüllülər göndərdi. Onlar arasında Kaliforniyada doğulmuş arxeoloq, 1970-80-ci illərdə türk diplomatlarını qətlə yetirən ASALA terror təşkilatının keçmiş üzvü Moute Melkouyan idi... Melkouyan 1993-cü ilin iyununda qətlə yetirildi.

T. de Vaal, Qarabağ Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında.
Səh. 240-241

MƏNBƏ

... 1994-cü ildə Ermənistanın qələbəsi və Azərbaycanın məğlubiyyəti üç amillə: Azərbaycanda siyasi və hərbi xaosla, Rusiyanın Ermənistana iri miqyaslı yardımı və ermənilərin daha yüksək hərbi hazırlığı ilə izah olunur. Sonuncu səbəb həlledici olmasa da, şübhəsiz ki, ermənilərin qələbəsini sürətləndirdi.

T. de Vaal, Qarabağ Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında

ATƏŞKƏSDƏN MÜHARİBƏYƏ

Birinci Qarabağ müharibəsinin dayandırılması üçün Qırğızistanın paytaxtı Bişkekə bağlanmış saziş Ermənistanla Azərbaycan arasındakı toqquşmaları dayandırsa da, təmas xəttində insan ölümlərinin qarşısını ala bilmədi. ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində aparılan danışıqlar, əslində, münaqişəni sona çatdırmalı və tərəflər arasında sülh danışıqlarından real sülhün əldə edilməsinə keçilməli idi. Ancaq tərəflərin bütün görüşləri hər zaman ermənilərin işğalçılıq niyyətlərinə görə baş tutmurdu. Danışıqlar zamanı əvvəlcə Azərbaycan tərəfinə ağır şərtlə sülh maddələri qəbul etdirmək istəyirdilər. Azərbaycanın yeni hakimiyyəti isə qətiyyət göstərərək üstüörtülü və ya qapalı təzyiqlərin öhdəsindən gələ bildi.

Azərbaycandan fərqli olaraq Ermənistan tərəfi məqsədli sülhün əldə olunmasından daha çox münaqişənin davam etməsini istəyirdi. Mövcud vəziyyətin saxlanılması tərəfdarı olan ermənilər bu cəsarəti havadarlarından alırdı.

Keçmiş SSRİ ərazisindəki problemlərin bir çoxunu "dondurulmuş" adlandırırdılar. Amma atəşkəs rejimi, az qala, hər gün pozulduğu üçün münaqişələrin yox, onların həlli variantlarının dondurulduğu açıq-aşkar görünürdü. Bu fakt-dan çıxış edib demək olardı ki, işğal

Ulu öndər Heydər Əliyev ön cəbhədə

vəziyyətinin saxlanmasında Ermənistanın və regionda nüfuz sahibi olan ölkələrin maraqları kifayət qədər güclü idi. Əslində, atəşkəs təkcə müharibəni dayandıрмаğa yox, problemin həllini danışıqlar müstəvisinə yönəltməyə imkan yarada bilərdi.

Atəşkəsdən sonra yaranmış sabitlik regionda beynəlxalq əhəmiyyətli böyük enerji və infrastruktur layihələrini reallaşdırmağa imkan verdi. Bu, ilk növbədə, neft və qaz ehtiyatları olan Azərbaycana, ardınca da enerji resurslarının Qərbə nəqli prosesində iştirak edən Türkiyə və Gürcüstana aid idi. Qərb ölkələri bu yolla öz enerji təhlükəsizliklərini təmin etməyə, əldə olunan yeni enerji mənbələri sayəsində Rusiyadan asılılığa son qoymağa çalışırdı. Bu isə şimal qonşumuzun arzularının əksi idi. Rusiya bütün region üzərində nəzarətini itirməkdən qorxduğu üçün münaqişənin həllində maraqlı deyildi. Bu baxımdan münaqişə tərəfləri uzun müddətli siyasi razılaşma əldə edə bilmədi.

Digər həmsədr ölkələr – Fransa və ABŞ üçünə status-kvonun* saxlanmasıdan çox onun dəyişməsi böyük risk idi.

İZAH

Status-kvo – mövcud vəziyyət

Avropanı Xəzər nefti və qazı ilə təmin etməyə hesablanmış layihələrin reallaşdırılması onlar üçün kifayət edirdi.

Bu çətin siyasi prosesdə Azərbaycanın atacağı addımlar onun gələcəyinə çox böyük təsir edə bilərdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasət yaranmış sabitlikdə iqtisadi yüksəlişə şərait yaratdı. Aparılan uğurlu xarə

rici siyasət nəticəsində özünə tərəfdaş qazanan Azərbaycan yüksəlişə getməklə yanaşı, erməni tərəfini də bütün beynəlxalq layihələrdən kənarda saxladı.

Münaqişənin davam etməsi həmçinin Azərbaycan tərəfinə də iqtisadi baxımdan böyük zərərər verirdi. Belə ki ölkəmiz işğal olunmuş ərazilərin resurslarından istifadədən məhrum olmuşdu. Bir milyona qədər qaçqın və məcburi köçkünün sosial təminatı ilə məşğul olmaq kifayət qədər çətin idi.

ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələri Qarabağ münaqişəsinin həlli mexanizmini hazırlamaqda aciz qaldı. Beynəlxalq təşkilatların Helsinki Yekun Akt* ilə müəyyənlanmış prinsiplərə əsasən verdiyi qərarlar, o cümlədən Ermənistan hərbi birləşmələrinin işğal olunmuş ərazilərdən qeyd-şərtsiz çıxarılması barədə BMT-nin qətnamələrinin qərarları yerinə yetirilmədi.

İZAH

Akt – 1975-ci ildə Finlandiyanın paytaxtı Helsinkidə Avropanın 33 dövləti, ABŞ və Kaoundanın müşavirəsi oldu. Onlar Avropada Təhlükəsizlik və əməkdaşlıq haqda akt imzaladılar.

BMT-nin qərarları Ermənistan ordusunun ərazidən heç bir şərt irəli sürmədən çıxarılmasını tələb etdiyi halda, Minsk qrupu formatında danışıqların uzadılması və uğursuzluğu hərbi yolu qaçılmaz edirdi.

Azərbaycan ərazi bütövlüyü və beynəlxalq miqyasda tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipindən çıxış edirdi. Ermənistan isə Rusiya ilə hərbi əməkdaşlıq müqaviləsinə, o cümlədən Qərb ölkələrində fəaliyyətdə olan erməni diasporlarının ənənəvi siyasi dəstəyinə söykənirdi.

Danışıqlar prosesini xarakterizə edən qeyri-müəyyənlik, işğala son qoyulması atəşkəsin ciddi səviyyədə pozulması hallarına səbəb olurdu. Artıq əhəlinin və əsgərlərimizin səbir kasası dolurdu.

Bu hadisələrdən biri məhz 2010-cu ilin yayında baş verdi. Vaxtaşırı qoşunlarımızın təmas xəttindəki bölmələrinə qarşı təxribatlara dözməyən Azərbaycan ordusunun giziri Mübariz İbrahimov iyun ayında gecə saatlarında təkbaşına iki ordu arasındakı bir kilometrlik minalanmış sahəni keçir. Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin çox sayda əsgər və zabiti ni gözlənilməz həmlədə məhv edir. Düşmənlərin silahlarını əldə edir və onların özünə qarşı istifadə edərək 5 saat döyüşür. Düşmən ağır itkilərə məruz qalır, onların çox öyündükləri müdafiə sədlərinin zəif tərəfləri üzə çıxır. Mübariz düşməne köməyə gələn qüvvələrlə qeyri-bərabər döyüşdə qəhrəmancasına həlak olur.

Rusiya prezidentinin vasitəçiliyi ilə tərəflərinin müxtəlif şəhərlərdə yeni görüşləri təşkil olundu. Hərbi əsir və girovların, həmçinin, atəşkəs rejiminin pozulması nəticəsində həlak olmuş şəxslərin cəsədlərinin qaytarılmasına dair birgə bəyanat qəbul edildi. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüş şəhid Mübariz İbrahimov və Fərid Əhmədovun nəşləri qaytarıldı.

Bir müddət təmas xəttində monitorinqlər keçirildi. Nisbi sakitlik baş verdi. Amma müəyyən müddət keçdikdən sonra hər zaman olduğu kimi, atəşkəs yenə mütəmadi olaraq pozulmağa başladı..

Ermənistan Silahlı Qüvvələri Azərbaycan ordusunun müdafiə qüvvələrinə yeni hücumlar həyata keçirmək məqsədilə həmlələr edirdi. Ordumu-

Ümummilli lider H.Əliyevin BMT-də çıxışı

zun cavab atəşləri ilə 4 gün davam edən gərgin aprel döyüşləri 2016-cı il baş verdi. Rəşadətli ordumuz aprel döyüşlərində işğal olunmuş torpaqlarımızın 2 min hektarını geri qaytararaq atəşkəs dövründə hərbi üstünlüyünü dünya ictimaiyyətinə çatdırmış oldu.

Bu hadisə sübut etdi ki, münaqişənin dondurulmuş vəziyyətdə qalması hadisələrlə bağlı yanlış təsəvvürlər yaradır. Döyüşlərdə üstünlük Azərbaycana müəyyən nəticələr əldə etmək imkanı verdi. Belə ki, neft gəlirlərindən istifadə edərək ordusunu daha da gücləndirən Azərbaycan Ermənistanın təcavüzünə hərbi yolla son qoymaq qərarına gəldi.

Azərbaycanın hərbi güc nümayiş etdirməsi Ermənistanda hakimiyyət böhranına səbəb oldu. Aprel döyüşləri ermənilərə Rusiyanın etibarsızlığını da

Mübariz İbrahimov

Biryaşlı Zəhra və nənəsi

göstərdi. Gözlənilənin əksinə olaraq Moskva Ermənistan tərəfdən hərbi əməliyyatlara qoşulmadı. Bu, Azərbaycan hökumətinin xarici siyasətinin uğurlu nəticələrini bir daha qabarıq şəkildə biruzə verdi.

Danışıqlar prosesinin davam etdiyi bir zamanda, 2017-ci ilin iyulunda Füzuli rayonunun Alxanlı qəsəbəsi Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən minaatanlardan və qumbaraatanlardan atəşə tutuldu.

Ermənistanın bu təxribatı nəticəsində bir yaşlı Zəhra və nənəsi qətlə yetirildi. Həmişə olduğu kimi, dünya ictimaiyyəti bu hadisəyə də biganə qaldı.

Dörd günlük müharibə həm də Ermənistan əhalisinin Robert Koçaryan və Serj Sarkisyanın liderlik etdiyi "Qarabağ klanı"*na qarşı narazılığını artırdı. Bu hadisə Nikol Paşinyanın hakimiyyətə gəlməsinə şərait yaratdı.

İZAH

Qarabağ klanı – Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycanlı əhaliyə qarşı qırğınlar törətmiş, daha sonra Ermənistanda hakimiyyətə gəlmiş siyasi-hərbi başçılar.

Maraqlıdır ki, Ermənistanda 2018-ci ilin aprelində baş verən hakimiyyət böhranı zamanı Qarabağda atəşkəs rejimi pozulmadı.

Ermənistan və Azərbaycan arasında əhalini sülhə hazırlamaq barədə razılıq əldə edildiyi açıqlandığına görə, Paşinyanın hakimiyyətə gəlişi həm vasitəçilərdə, həm də bu iki ölkədə sülhə ümid yaradı. Amma sonrakı görüşlər bütün "ümidləri" puça çıxartdı. Çünki ermənilər problemdən çıxış yolu axtarmaq üçün birgə əməkdaşlıq əvəzinə, yenidən təxribatlara başladılar.

Paşinyanın danışıqlara Dağlıq Qarabağın da tərəf kimi cəlb edilməsi tələbi yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin kəskin etirazlarına səbəb oldu. Ermənistan baş naziri danışıqlar prosesinə zərbə vuran addımlar atmağa başladı. Dağlıq Qarabağdakı qondarma rejim rəhbərinin Şuşada "and içmə" mərasimi keçirməsi, burada parlament binasının tikiləcəyi ilə bağlı bəyanatlar verməsi, Ermənistan rəhbərlərinin Cıdır düzündə nümayişkaranə rəqs etməsi Azərbaycanın səbir kasasını doldurdu.

Ermənistan həm də beynəlxalq qanunlara zidd olaraq işğal edilmiş ərazilərimizdə xaricdən gətirilən ermənilərin yerləşdirilməsinə başladı. Bu rayonların tarixi adları belə dəyişdirildi, onlara ermənicə qondarma adlar verildi. Bununla da, düşmən nəinki Dağlıq Qarabağı, hətta Qarabağ ətrafındakı 7 rayonu qaytarmayacağını bariz şəkildə gündəmə gətirdi. Düşmən ölkənin müdafiə nazirinin ABŞ-da erməni lobbisi qarşısında çıxışı zamanı "yeni müharibə, yeni ərazilər" ifadəsini işlətməsi sülh danışıqlarının vaxt itkisi olduğunu açıq-aşkar göstərdi.

Beləliklə, münaqişənin tək həllinin müharibə olduğu aydınlaşmışdı.

QARABAĞ PROBLEMİ BEYNƏLXALQ MÜZAKİRƏLƏRDƏ

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə bağlı 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələr ermənilərin işğal olunmuş ərazilərdən dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etsə də, Ermənistan müxtəlif bə-

hanələrlə bu tələbləri yerinə yetirməkdən boyun qaçırırdı.

Təəssüf ki, beynəlxalq qurumlar da bu qətnamələrin icrası üçün heç bir təzyiq göstərmirdi. Beləliklə uzun sürən danışıqlar prosesi başlandı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ATƏT-in İstanbul Sammitindəki çıxışı.
18 noyabr 1999-cu il

Azərbaycan ədalət axtarışında

Prezident Heydər Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycan Respublikasına qarşı informasiya blokadasının yarılması, Dağlıq Qarabağ probleminə dair həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, ölkənin ərazi bütövlüyünün sülh, danışıqlar yolu ilə təmin edilməsi istiqamətində gərgin və səmərəli iş aparıldı. Azərbaycan Prezidenti bir çox ölkələrin rəhbərləri ilə görüşlər keçirdi, Azərbaycanın üzv olduğu beynəlxalq təşkilatların toplantılarında iştirak etdi.

Bütün maneələrə və ağlasığmaz çətinliklərə baxmayaraq, Heydər Əliyev sona qədər öz mövqeyinə sadıq qaldı, ölkənin maraqlarını kifayət qədər ciddi sübutlarla əsaslandırdı. Uzun və gərgin müzakirələrdən sonra ATƏT-in* fəaliyyətdə olan sədrinin xüsusi

İZAH

ATƏT – Avropada sülhün qorunub saxlanılmasına və dövlətlərarası əməkdaşlığın genişləndirilməsinə xidmət edən bir təşkilatdır.

bəyanatı ilə razılıq əldə edildi. Bəyanatda Minsk qrupunun həmsədrləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinin tərkib hissəsi olacaq 3 prinsipi tövsiyə edirdi:

- Ermənistan Respublikası və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
- Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində öz müqəddəratını təyin etməyə əsaslanan ən yüksək özünüidarəsini təmin edən hüquqi statusu;
- məsələnin həllinin müddəalarına əməl olunmasını təmin etmək barədə bütün tərəflərin qarşılıqlı öhdəlikləri daxil olmaqla Dağlıq Qarabağın və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyi.

Bu, ölkəmizin diplomatik sahədə əldə etdiyi çox mühüm uğur idi. Bununla Azərbaycan bütün dünyanın diqqətini Qarabağ münaqişəsinə yönəltməyə nail olmuşdu. Çünki dünyanın münaqişəyə münasibəti obyektiv məlumatlar əsasında formalaşmamışdı. Azərbaycan Lissabon sammitində Ermənistanın və erməni lobbisinin uzun müddətdən bəri apardığı təbliğatının nəticələrini dəyişməyi bacarmışdı. Ermənistan bir daha işğalçı siyasət yürütdüyünü və beynəlxalq hüququn bütün

dünya tərəfindən qəbul olunmuş prinsiplərinə qarşı çıxdığını ortaya qoydu. Ermənistan istisna olmaqla, ATƏT üzvlərinin hamısı münaqişənin yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması şərtilə həllinin mümkünlüyünü təsdiqlədilər. Nəticədə Lissabon sammiti zamanı münaqişənin həlli ilə bağlı danışıqlar prosesinin sonrakı mərhələsi üçün Azərbaycanın milli maraqlarını təmin edən, beynəlxalq birliyin qəbul etdiyi hüquqi baza müəyyənləşdirildi.

1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul zirvə toplantısında Azərbaycan tərəfi öz mövqeyini üzv ölkələrə bəyan etmək üçün mühüm addımlar atdı. İstanbul sammiti çərçivəsində prezident Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü danışıqlar Ermənistanın qeyri-səmimi mövqeyini bir daha nümayiş etdirdi. Ermənistan hökuməti faktiki olaraq sülh sazişinin imzalanması prosesini ləngitməyə çalışırdı. Halbuki sammitdən əvvəl bütün müşahidəçilər və zirvə görüşünün iştirakçıları sülh razılaşmasının imzalanacağına ümid bəsləyirdilər. Çünki İstanbul sammitində qəbul olunmuş qərarların iki mədəsi yalnız Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə həsr olunmuşdu.

2002-ci ilin martında bölgəyə səfərləri zamanı Minsk qrupunun həmsədrləri danışıqlar prosesinin ölkə prezidentlərinin xüsusi nümayəndələri səviyyəsində davam etdirilməsini təklif etdilər. Bu təklif çərçivəsində Praqa yaxınlığında hər iki dövlət başçısının xüsusi nümayəndələrinin iki görüşü keçirildi. 2004-cü ildən etibarən Azərbaycan və Ermənistan Xarici İşlər nazirləri arasında birbaşa danışıqlar başlandı.

2005-ci ilin yanvarında Avropa Şurasının Parlament Assambleyası "ATƏT-in Minsk konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ münaqişəsi" adlı qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə Azərbaycanın bir hissəsinin işğal olunduğu təsdiq edilmiş, hərbi əməliyyatlar nəticəsində çoxlu sayda insanın doğma yurdlarından didərgin düşməsinə dair narahatlıq ifadə edilirdi. Assambleya münaqişə zonasından didərgin düşmüş şəxslərin təhlükəsiz geri qayıtması hüququnu bir daha təsdiq etdi. Həmçinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələri xatırladılaraq işğal olunmuş ərazilərin boşaldılması çağırışı vurğulandı.

- 2006-cı ilin may ayında ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələrinin nümayəndələri bölgəyə səfər etdi. Səfərin nəticəsi olaraq münaqişənin bütün aspektlərinin bir mərhələdə deyil, bəzi çətin məsələləri sonraya saxlamaqla danışıqların irəliləməsi tövsiyə olundu. Əlbəttə, bu, qəbulolunmaz bir şərt idi. Ona görə də Azərbaycan ərazilərimizin davam edən işğalı və etnik təmizləmə şəraitində Dağlıq Qarabağ regionunun hüquqi statusunun müəyyən edilməsinin mümkün olmadığını bildirdi:
- Azərbaycanın işğal edilmiş əraziləri azad edilməli,
- qaçqın düşmüş azərbaycanlı əhali öz evlərinə qayıtmalıdır.

Ancaq bundan sonra Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri çərçivəsində Dağlıq Qarabağa yüksək səviyyəli özünüidarəetmə statusunun verilməsi mümkün ola bilərdi.

2007-ci ilin iyulunda İlham Əliyev və Robert Köçəryanın Sankt-Peterburqda görüşü keçirildi. Ancaq münaqişənin sülh yolu ilə həllində razılığa gəlmək yenə də mümkün olmadı. Yalnız Azərbaycan və Ermənistanın bir qrup ziyalisinin Dağlıq Qarabağ regionuna, eləcə də Bakı və Yerevana birgə səfər təşəbbüsü təklifi qurucu addım kimi qərarlaşdırıldı.

Sonrakı illərdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü çərçivəsində həlli üzrə danışıqlar davam etdirildi. Danışıqlar Minsk qrupu həmsədrləri tərəfindən yenilənmiş **Madrid prinsipləri** əsasında aparılmalı idi.

Dalana dirənən sülh

Madrid prinsipi 2009-cu ilin noyabrında İspaniyanın paytaxtı Madriddə ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin Azərbaycan və Ermənistan Xarici İşlər nazirlərinə təqdim etdikləri saziş planıdır. Plan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli üçün sülh təşəbbüsünün davamı hesab edilir. Bu, 1994-cü il atəşkəs sazişindən sonra sülh danışıqları nəticəsində ortaya çıxan yeganə sənəddir.

2010-cu ildə Azərbaycan tərəfi işğal edilmiş ərazilərdə təbii sərvətlərin və mədəni irsin talan edilməsi, qeyri-qanuni məskunlaşma və mülkiyyət hüquqlarının pozulması ilə bağlı vəziyyətin araşdırılması və qiymətləndirilməsi məsələsini qaldırdı. Eyni zamanda, işğal olunmuş ərazilərdəki status-kvo vəziyyətinin qəbul olunmaz hesab olunduğu və oradakı qanunsuz fəaliyyətə son qoyulmalı olduğu vurğulandı.

MADRID PRİNSİPLƏRİ

Prinsiplərə “mərhələli paket” sülh təklifi daxildir:

- İlk mərhələdə Dağlıq Qarabağa daxil olmayan 5 rayon: Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonun 13 kəndi geri qaytarılmalı;
- Bundan sonra regionda bütün kommunikasiyalar açılmalı, sülh-məramlı müşahidəçilər yerləşdirilməli, evlərinə qayıdan köçkünlərin təhlükəsizliyi təmin edilməli;
- Növbəti mərhələdə Laçın və Kəlbəcər rayonları tamamilə azad edilməli, azərbaycanlı icma Dağlıq Qarabağa qayıtmalı;
- Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində Dağlıq Qarabağın hüquqi statusu müəyyən edilməli idi.

İşğal olunmuş ərazilərə ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin rəhbərliyi altında beynəlxalq dəyərləndirmə missiyasının səfəri təşkil edildi.

Danışıqlar prosesində intensivliyin artdığını gören Ermənistan davamlı hərbi təxribatlara əl atdı. Ermənistan qoşunlarının təmas xəttində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin mövqeləri üzərində hücum xarakterli uçuşlar etməsi düşmənin helikopterlərindən birinin vurulması ilə nəticələndi.

2020-ci ilin iyununda tərəflərin ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsinin iştirakı ilə görüşü baş tutdu. Konfransda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi prosesinin cari vəziyyəti müzakirə edildi. Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində həyata keçirilən qeyri-qanuni fəaliyyət, o cümlədən infrastruktur dəyişiklikləri məsələsi qaldırıldı. Azərbaycan tərəfi Ermənistanın təxribat xarakterli hərəkətlərini bir daha gündəmə gətirdi.

ATƏT uzun illərdən bəri Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində vasitəçilik missiyasını yerinə yetirsə də, heç bir konkret addım atmağa nail olmadı, ya da olmaq istəmədi. Təşkilatın münaqişənin həlli üçün konkret mexanizmi olmasa da, işğalçı dövlətə qarşı müəyyən təzyiqlər göstərmək, dünya birliyini bu prosesə cəlb etmək imkanları var idi.

Ona görə də Ermənistan Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti yürüdərək beynəlxalq sammitlərdə qəbul olunmuş

prinsiplərin heç birini nəzərə almadı. Azərbaycanın suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə qəsd edərək öz təcavüzkar əməllərini davam etdirməkdən çəkinmədi. Bir milyona qədər qaçqın və məcburi köçkünün hüquqlarını tapdalararaq onları öz yurdlarından məhrum etdi, ağlasığmaz vəhşiliklərə yol verməklə beynəlxalq hüquqa dair heç bir öhdəliyi yerinə yetirmədi.

Bütün bunlar azmış kimi, düşmənin 2020-ci ilin iyulunda münaqişə zonasından kənarda yerləşən Tovuzda törətdiyi təxribat və Tovuz ətrafında yerləşən strateji yüksəklikləri ələ keçirmək cəhdi, beynəlxalq əhəmiyyətli neft və qaz kəmərlərini təhlükə altına salması "sülh körpüləri"ni yandırmış oldu.

Şəkil müəlliflik hüquqları ilə qoruna bilər

BÖYÜK ZƏFƏRİN MÜJDƏÇİSİ

Birinci Qarabağ müharibəsini başa çatdıran atəşkəs müqaviləsi imzalandıqdan sonra da ermənilər cinayətkar əməllərini davam etdirir, cəbhə xəttində tez-tez gərginlik yaradır, təxribatlar törədirdilər.

Erməni işğalçıların atəşkəs rejimini pozmaq üçün növbəti cəhdi 2016-cı il aprelin 1-dən 2-ə keçən gecə baş verdi. Gün ərzində Azərbaycanın cəbhəboyu mövqeləri, yaşayış məntəqələri, dövlət əhəmiyyətli binalar ermənilər tərəfindən güclü artilleriya və müxtəlif çaplı silahlardan atəşə məruz qaldı. Aprelin 5-nə qədər davam edən döyüşlər tarixə “Aprel hadisələri” və ya “Dördgünlük müharibə” kimi düşdü.

Bu döyüşlər 1994-cü ildə imzalanmış atəşkəsdən sonra baş vermiş döyüşlərin ən şiddətli idi.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələri erməni təxribatlarının qarşısını almaq, mülki əhalinin və yaşayış məntəqələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Ağdərə-Tərtər və Xocavənd-Füzuli istiqamətlərində tədbirlər görməyə məcbur oldu. Başlanmış hərbi əməliyyatlar rəşadətli Azərbaycan Ordusunun qələbəsi ilə nəticələndi.

“Aprel hadisələri”nin nəticələri

Hərbi əməliyyatlar nəticəsində Tərtər rayonunun Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklər, Cəbrayıl rayonunun Lələtəpə yüksəkliyi azad edildi. Həmçinin Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı, Goranboy rayonunun Gülüstən və Tərtər rayonunun Madagiz kəndləri istiqamətində də bəzi strateji mövqelər daxil olmaqla iki min hektardan çox ərazi azad edildi. Bununla da cinayətkar erməni rəhbərlərinin keçilməz “müdafiə səddi” haqqında mif alt-üst edildi.

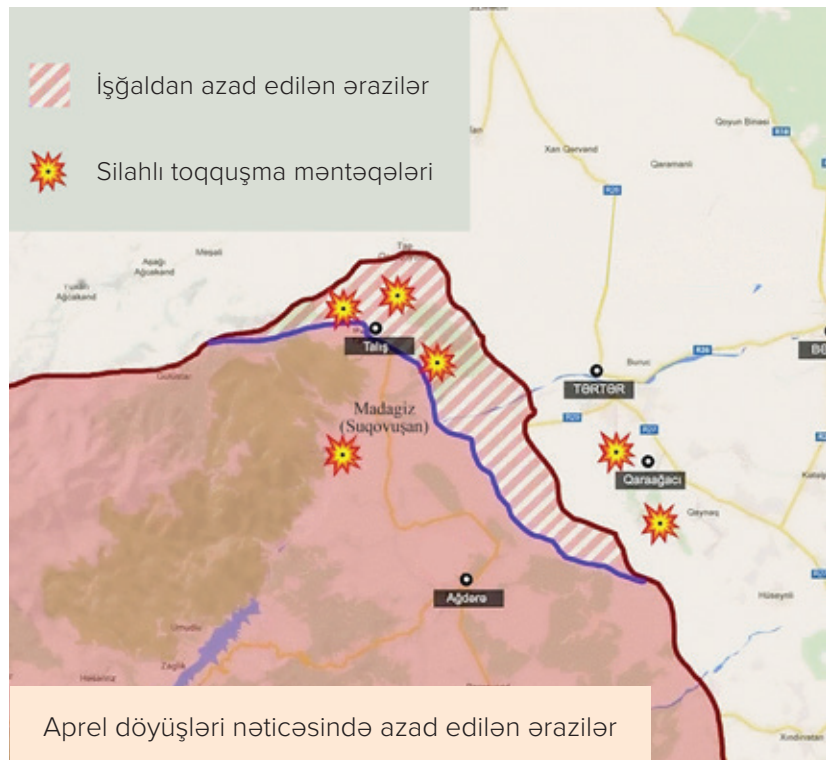
Aprelin 3-dən etibarən Azərbaycan Silahlı Qüvvələri təmas xəttində birtərəfli qaydada düşməyə qarşı cavab tədbirlərini dayandırdığını elan etdi. Bundan istifadə edən Ermənistan ordusu aprelin 4-ü itirilmiş mövqelərini geri qaytar-

maq məqsədilə cəbhənin, əsasən, Ağdərə-Tərtər və Xocavənd-Füzuli istiqamətlərində yenidən hücum etdi, təmas xəttinə yaxın yaşayış məntəqələrimizi intensiv atəşə tutdu.

Amma düşmən ordumuzun şücaəti qarşısında məqsədinə nail ola bilmədi. Onların əlavə qüvvələr göndərməklə hücumu davam etdirmək planı da baş tutmadı. Hazırlıqlı bölmələrimiz tərəfindən düşmənin strateji baxımdan əhəmiyyətli Madagiz məntəqəsindəki hərbi bazasının qərargahına və erməni könüllülərini daşıyan avtobusa zərbə endirildi. Əməliyyat zamanı Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Ağdərə, Madagiz və digər yaşayış məntəqələrindən hərəkətə gətirmək istədiyi ehtiyat qüvvələri bölmələrimiz tərəfindən qabaqlayıcı zərbələrlə məhv edildi.

Lələtəpə yüksəkliyi

Erməni Silahlı Qüvvələri aprel döyüşlərində böyük itkilərə məruz qaldı. 320-dən artıq düşmən əsgəri məhv edildi və 500-dən çoxu yaralandı. Qarşı tərəfin 30-dək tankı və digər zirehli texnikası, 25-dən artıq artilleriya qurğusu sıradan çıxarıldı, Madagiz yaşayış məntəqəsində yerləşən qərargahı və əsas hərbi hissələri məhv edildi. Nəticədə bölmələrimiz tərəfindən Ağdərə-Madagiz, Cəbrayıl istiqamətindəki yolların nəzarətdə saxlanması imkanı əldə edildi.

Ermənilərin növbəti yalvarışı

Ermənistanın Rusiya rəhbərliyinə müraciəti nəticəsində aprelin 5-də Moskvada Azərbaycan–Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Baş qərargah rəislərinin görüşləri təşkil edildi. İmzalanan razılaşmaya əsasən təmas xəttində əməliyyatlar dayandırıldı. Qəhrəman ordumuz

tərəfindən azad edilən ərazilərdə yeni mövqelər quruldu və mühəndis-istehkam tədbirləri həyata keçirildi.

Azərbaycan ordusunun həyata keçirdiyi uğurlu əks-hücumlar nəticəsində cəbhəboyu yaşayış məntəqələrində insanların təhlükəsiz yaşaması mümkün oldu. Azad edilmiş ərazilərdə təmir-bərpa işlərinə başlandı. Belə ki Prezident İlham Əliyevin 2017-ci ilin yanvarında imzaladığı fərmanla Cəbrayıl rayonun Cocuq Mərcanlı kəndində əsaslı şəkildə təmir-bərpa işlərinə başlandı.

Aprel döyüşlərindən sonra may ayında münaqişənin tənzimlənməsi məqsədilə ATƏT-in Minsk qrupu həmsədr ölkə rəsmilərinin təşkilatçılığı ilə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin Vyanada görüşləri keçirildi. Rusiya prezidentinin vasitəçiliyi ilə iyun ayında Sankt-Peterburqda üçtərəfli danışıqlar formatında növbəti görüş təşkil olundu. Görüşlərdə münaqişə bölgəsində etimad tədbirlərinin möhkəmləndirilməsi, qarşılıqlı razılaşmaların araşdırılması exanizmlərinin yaradılması haqqında razılıq əldə edildi.

Cəbrayıl rayonu Cocuq Mərcanlı kəndi

Əslində, Ermənistanın hər dəfə cəbhədə təxribata əl atmasının səbəbi heç kimə sirr deyildi: cinayətkar rejim münaqişənin nizamlanması ilə bağlı danışıqlar ərəfəsində daim cəbhədə vəziyyəti gərginləşdirir və bununla da öz xalqının diqqətini ölkədəki ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi böhrandan yayındırmağa cəhd edirdi. Düşmənlə müqayisədə Azərbaycan tərəfi isə hər zaman olduğu kimi, münaqişənin dinc yolla həllinə tərəfdar çıxır və bu istiqamətdə söylərini əsirgəmirdi.

Əslində, ordumuz düşməyə qarşı öz ərazilərimizdə əməliyyat aparırdı. Bu baxımdan da beynəlxalq təşkilatlar və

böyük dövlətlər aprel döyüşləri ilə bağlı Azərbaycan əleyhinə birbaşa əks-mövqe sərgiləyə bilmədilər. Azərbaycan qarşılıqlı qaydada hərbi əməliyyatları dayandırmağa razı oldu və münaqişənin sülh yolu ilə həllinə üstünlük verdiyini bir daha nümayiş etdirdi.

Bununla da Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dondurulmuş münaqişə olmadığını və həmçinin bütün region üçün ciddi təhlükə mənbəyi ol-

"Biz, sadəcə olaraq, çalışırıq ki, məsələ sülh yolu ilə həll olunsun. Ancaq son illər ərzində aldığımız ən müasir, - mən onu bir daha qeyd etmək istəyirəm, - dünyanın ən müasir silahları bizə çox böyük imkan yaradır. Aprel döyüşləri zamanı biz, sadəcə olaraq, imkanlarımızın cüzi bir faizini nümayiş etdirdik. Bu bir daha onu göstərir ki, aprel döyüşləri Ermənistanın təxribatı idi. İndi bəziləri müxtəlif versiyalar, fərziyyələr irəli sürürlər ki, Azərbaycan əməliyyat keçirməyi planlaşdırırdı, o da sonra dayandırıldı və sair. Birincisi, biz nəyi etmək istəmişiksə, onu da etmişik. Əks-hücum əməliyyatında qarşımızda hansı hədəflər durmuşdusa, biz o hədəflərə də çatdıq. Bu gün hərbiçilər və beynəlxalq mütəxəssislər bilirlər ki, əldə etdiyimiz strateji mövqelər tamamilə vəziyyəti dəyişdirib. Əgər aprel döyüşləri zamanı genişmiqyaslı əməliyyat keçirmək fikrində idiksə, biz öz hərbi potensialımızdan istifadə edərdik. Bunlar sirr deyil. Burada hər şey beynəlxalq monitorinq altındadır. Bilirlər ki, bizim uzaqmənzilli raketlərimizin, pilotsuz döyüş aparatlarımızın gücü nədən ibarətdir. Biz onlardan, demək olar ki, istifadə etmədik. Amma əgər istifadə etsək, işğal olunmuş torpaqlarda düşmənin daşı-daş üstə qalmayacaq. Bunu onlar bilsinlər və özünü növbəti dəfə biabır edən Ermənistanın siyasi rəhbərliyi danışıq-na fikir versin və bizim səbrimizlə oynamasın".

Ali Baş Komandan
İlham Əliyev

duğunu diqqətə çatdırdı. Rəsmi Azərbaycan bəyan edirdi ki, işğal faktı, mövcud status-kvo ilə barışmaq və Ermənistanın təxribatlarına dözmək niyyətində deyil.

Əksinə, düşməyə layiqli cavab vermək, torpaqlarını azad etmək iqtidarındadır. Aprel döyüşləri bütün dünyaya Azərbaycan ordusunun gücünü, qələbə əzmini, ədalətin bərpa olunacağını göstərdi. Bu hadisələr Qarabağ probleminin həllində dönüş nöqtəsi kimi tarixi əhəmiyyətə malik idi. Beləliklə, Ali Baş Komandanın diplomatik bacarığı və Azərbaycan ordusunun gücü sayəsində işğal altında olan torpaqlarımız 2020-ci ilin payızında azad edildi.

Aprel döyüşləri gənclərin hərbi vətənpərvərlik ruhunu daha da yüksəltdi. Siyasi mövqeyindən asılı olmayaraq, hər kəs əsl vətəndaşlıq mövqeyini göstərdi. Döyüşlərdə qazanılan qələbə xalqımızın orduya inamını daha da artırdı.

İlham Əliyevin uğurlu diplomatiyası

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin son illər apardığı məqsədyönlü xarici siyasət qələbəmizə öz töhfəsini vermişdir.

Cənab prezidentin prinsipial, qətiyyətli siyasəti sayəsində Azərbaycanın ardıcıl şəkildə qazandığı diplomatik uğurlar, Ermənistan rəhbərliyini çətin vəziyyətdə qoyur, həmçinin işğalçı ölkə kimi onu beynəlxalq iqtisadi layihələrdən

kənarda saxlayırdı. Dövlət başçımızın Azərbaycan ordusunun aprel qələbəsinin ildönümü ilə əlaqədar bir qrup hərbiçi ilə görüşündə də qeyd etdiyi kimi, Ermənistan öz müstəqil həyatını Azərbaycan torpaqlarının işğalına qurban verib.

İ.Əliyevin AB-yi sədri ilə görüşü

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev həmişə bəyan edir ki, Ermənistanın müstəqil bir ölkə kimi fəaliyyəti qonşularla münasibətlərini tənzimləməkdən və öz qüvvələrini Azərbaycan torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxarmağından asılıdır.

Aprel hadisələri zamanı Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması, o cümlədən işğal altında olan torpaqlarımızın azad edilməsində qəhrəman oğullarımız böyük şücaət və igidliklər göstərmişlər. Erməni təxribatı nəticəsində hərbiçilərimiz şəhid olmuş, yaralanmış, mülki şəxslər həlak olmuşdur. Qəhrəman Azərbaycan oğulları Murad Mirzəyev, Samid İmanov, Pəncəli Teymurov, Rəqif Orucov, Şükür Həmidov, Mais Bərxudarov, Polad Həşimov, Mühid Orucov, Vüqar Yusifov və başqaları düşmənin arxa cəbhəsinə keçərək böyük zərbələr endirmiş, strateji əhəmiyyətli ərazilərimizi azad etmişlər.

Göstərdiyi igidliklərə görə **Şükür Həmidov, Murad Mirzəyev və Samid İmanov** Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı ali fəxri adına, digərləri müxtəlif orden və fəxri adlara layiq görülmüşlər.

**“Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı”
adının verilməsi haqqında**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasında xüsusi xidmətlərinə və döyüş tapşırığını yerinə yetirərək göstərdiyi şəxsi igidliyə görə aşağıdakı şəxslərə “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı” adı verilsin:

polkovnik-leytenant Həmidov Şükür Nəriman oğlu

polkovnik-leytenant Mirzəyev Murad Telman oğlu (ölümündən sonra)

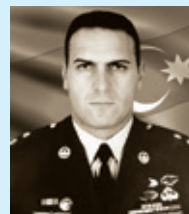
mayor İmanov Samid Gülağa oğlu (ölümündən sonra).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

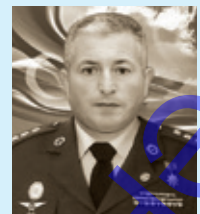
İlham Əliyev

mayor
İmanov Samid

polkovnik-
leytenant
Mirzəyev Murad

polkovnik-
leytenant
Həmidov Şükür

GENERALLIQDAN ŞƏHİDLİYƏ YÜKSƏLİŞ

MƏNBƏ

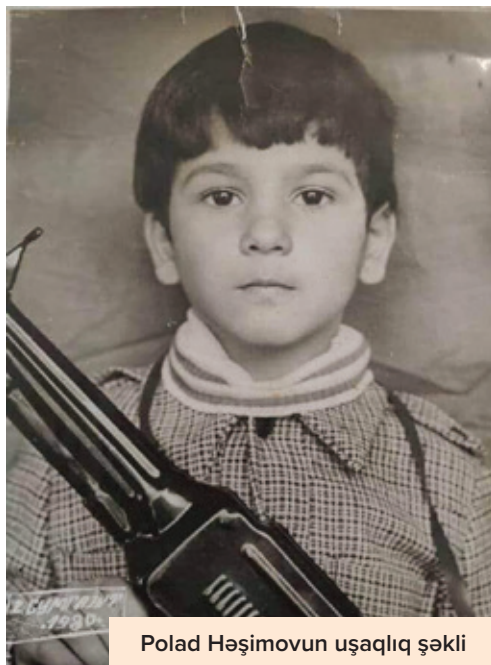
“General Polad Həşimovun anası ilə danışib, onu əmin etdim ki, oğlunun, bizim qəhrəmanımızın qanı yerdə qalmayıb, onun qisası alındı və bundan sonra da alınacaqdır. Belə analara eşq olsun ki, xalqımız, dövlətimiz üçün bu cür övladlar, igidlər yetişdirib” .

*Ali Baş Komandan
İlham Əliyev*

General Polad Həşimov

“Həyat var ki, ölüm qədər kədərli, ölüm var ki, həyatdan da dəyərli”. Bir insan düşmən gülləsindən dünyadan köç edir, bir millətin ruhu oyanır, yenidən dirçəlir, damarlarında dolaşan əsil qandan, küllərindən doğulur. Polad Həşimov adı ürəklərdə yaşayır, bir əfsanəyə, dillər əzbərinə çevrilir.

Polad Həşimovun uşaqlıq şəkli

Polad Həşimov Qəbələdə anadan olmuşdur. Onun məktəbdə oxuduğu illər Qarabağda şiddətli döyüşlərin getdiyi vaxta təsadüf edirdi. O, məktəbi başa vurub hər bir Azərbaycan övladı kimi Vətəninin bu ağır vaxtında ona xidmət etmək istəyirdi. Yurdumuza yağdı kəsilən düşmənlərimizi torpaqlarımızdan qovmaq uğrunda canından keçməyə yox, Vətən üçün yaşamağa can atırdı.

Onun həyat yolu Heydər Əliyev adına Ali Hərbi Məktəbdən başladı. Gənc zabıt 1992-ci ilin dekabr ayında Ağdam

rayonunun Mərzili və Novruzlu kəndlərinin müdafiəsində, Füzuli rayonunun kəndlərinin azad edilməsi ilə nəticələnən uğurlu əməliyyatlarda ilk sərkərdəlik qabiliyyətini göstərdi. 1994-cü ilin fevralında Murovdağ silsiləsində Güzgü, Koroğlu dağı və Ömər yüksəkliklərinin alınması uğrunda döyüşlərdə əsgərlərinin gücünə güc qatdı. Polad Həşimov Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyasından məzun olduqdan sonra hərbi birlik komandirinin birinci müavini – qərargah rəisi vəzifəsinə qədər yüksəldi.

2016-cı il aprelin əvvəllərində Azərbaycanın ön xətt mövqeləri və yaşayış məntəqələri Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən artilleriya atəşinə məruz qalanda ordumuzun bölmələri əks-həmlə ilə təxribatların qarşısını aldı. Döyüşlər Azərbaycan ordusunun qələbəsi ilə nəticələndi. Tərtər rayonunun Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklərin azad olunmasında Polad Həşimovunda böyük xidməti olmuşdur.

O, 2016-cı ildə Talış kəndi yüksəklikləri uğrunda gedən döyüşlərdə 1-ci Ordu Korpusunun qərargah rəisi olmuş, döyüş zamanı yaralanmışdır.

Hazırda oradakı postlardan biri "Polad postu" adlanır. 2019-cu ildə Polad Həşimova general-mayor ali hərbi rütbəsi verilmiş, daha sonra Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Korpuslarından birinin qərargah rəisi təyin olunmuşdur.

Xidməti dövründə Azərbaycan Respublikasının müxtəlif orden və medalları ilə təltif olunmuşdur. Polad Həşimov Aprel döyüşlərində göstərdiyi şücaətə görə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən "Vətənə xidmətə

General Polad Həşimov

görə" II dərəcəli ordeni ilə mükafatlandırıldı.

2020-ci il 12 iyulda Azərbaycanın sərhəd qoşunları Tovuz rayonu istiqamətindəki cəbhəboyu ərazilərdə Ermənistan Silahlı Qüvvələrinə aid zirehli

General Polad Həşimovun təltif olunması

texnika və canlı qüvvələrin yerdəyişmələr etdiyini müşahidə etdi. Bu, Ermənistan tərəfinin Azərbaycana qarşı hücumunun planlaşdırıldığından xəbər verirdi.

Döyüşlər Ermənistanın artilleriya qurğularından istifadə etməklə Tovuz rayonu istiqamətində mövqelərimizi atəşə tutması ilə başladı. İki əsgərimiz şəhid oldu. Qəhrəman Azərbaycan ordusunun əks-həmlə tədbirləri nəticəsində düşmənin hücum cəhdinin qarşısı alındı.

Gərginlik iyulun 13-nə keçən gecə ərzində də davam etdi. Artilleriya, mina-

atan və tankların tətbiqi ilə gedən gecə döyüşlərində Azərbaycan ordusunun dəqiq atəşi ilə qarşı tərəfin dəyərli məntəqəsi, artilleriya qurğuları, hərbi hissəsi ərazisindəki avtomobil texnikası və canlı qüvvəsi məhv edildi.

Ermənistan hərbi bölmələri ictimaiyyəti çaşdırmaq üçün Tovuz rayonunun Ağdam kəndi istiqamətində yerləşən Qaraqaya yüksəkliyini ələ keçirdikləri barədə məlumat yaydı. Ancaq ordumuzun rəhbərliyi heç bir ərazi itkisinin olmadığını, mövqələrin əvvəlki qaydada qaldığını bəyan etdi.

Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin bölmələri iyulun 14-ü səhər saatlarından başlayaraq Tovuz rayonunun Ağdam və Əlibəyli kəndlərini müxtəlif çaplı silahlardan atəşə tutaraq hücum etməyə cəhd göstərdi. Hücumun qarşısını qəhrəmanlıqla dəf edən zaman Azərbaycan ordusunun general-mayoru Polad Həşimov, polkovnik İlqar Mirzəyev və 5 əsgərimiz şəhid oldu.

Əsgərlərinin və döyüş yoldaşlarının böyük rəğbətini və sevgisini qazanan səngər generalının şəhadəti bütün Azərbaycanı ayağa qaldırdı. Onun və silahdaşlarının qəhrəmancasına həlak olması artıq ordumuzun səbir kasasını doldurmuşdu. Azərbaycan ordusu ermənilərin komanda məntəqəsinə hücum etdi. Düşməne məxsus müxtəlif təyinatlı hərbi texnika, döyüş vasitələri, komanda məntəqəsi, müdafiəsinin dərinliyindəki ehtiyatlar və canlı qüvvə məhv edildi.

Bir neçə gün davam edən Tovuz döyüşləri göstərdi ki, Azərbaycan ordusu gözlənilməz hücumun qarşısını almaqda aciz deyil. Döyüşlərdə düşməne göz dağı olan igid oğulları-

mız Vətən torpağının azadlığı yolunda canlarını fəda edərək düşmən ayağının torpağımıza dəyməsinin qarşısını mərdliklə aldı.

Qarabağ cəbhəsində Azərbaycan qarşısında tab gətirə bilməyəcəyini anlayan düşmən haray-həşir qopartmaqla üzv olduğu **Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı***-ni buraya cəlb etmək niyyəti güdüdü.

İZAH

Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı – 15 may 1992-ci il tarixində əsas qoyulmuş hökumətlərarası hərbi ittifaqdır. İttifaqa Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv olan Rusiya, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Belarus daxildir.

Ermənistan Tovuz döyüşlərində üstünlük qazanacağı təqdirdə Tovuz və Qazax rayonları istiqamətindəki ərazilərimizdən keçən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəməri, Böyük İpək yolu, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu təhlükə altına düşəcəkdə. Rəşadətli Azərbaycan ordusu düşmənin və onun havadarlarının bu məkrli planını alt-üst etdi.

Azərbaycan ordusunun qələbəsi nəticəsində vasitəçilik missiyasını öz üzərinə götürmüş ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələri açıq şəkildə gördülər ki, mandatlarını yerinə yetirməyə və təcavüzkarın yerində oturulması üçün təsirli addımlar atmazlarsa, tamamilə başqa reallıqlarla üzləşəcəklər.

Aprel döyüşləri kimi Tovuz döyüşləri də Ermənistanın məğlubedilməzlik mi-finin puç olduğunu bir daha göstərdi.

Tovuz şəhidlərinin dəfn mərasimi

Döyüşlər zamanı Bakıda, həmçinin ölkənin digər şəhər və rayonlarında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə dəstək aksiyaları keçirildi. Əllərində Azərbaycan bayraqlarını tutmuş minlərlə insan küçələrə axışaraq "Qarabağ", "Qarabağa azadlıq", "Qarabağ Azərbaycandır!" şüarlarını səsləndirdilər.

İşğal olunmuş ərazilərimizi azad etmək üçün ordu və xalq birliyi bu müqəddəs işi öz üzərinə götürdü. Beləliklə, əli silah tutan bütün vətənpərvər insanlar özünü Vətənin əsgəri hesab edərək hərbi komissarlıqlara üz tutdu.

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ

2020-ci il sentyabrın 27-də erməni silahlı birləşmələri bütün təmas xətti boyunca Azərbaycan ordusunun mövqelərini və cəbhə xətti yaxınlığındakı mülki yaşayış obyektlərini artilleriya və digər ağır silahlardan atəşə tutdu. Nəticədə bir neçə mülki şəxs, o cümlədən iki uşaq həlak oldu. Hərbçilərimiz arasındakı itkilər var idi.

Topçu Vüsal Kərimov düşməne zərbə endirərkən

MƏNBƏ

“.. Munaqişənin yalnız iki tərəfi var - Ermənistan və Azərbaycan. Lakin son illər ərzində Ermənistandakı indiki hakimiyyətin törətdiyi Soros çevrilişindən sonra nələr baş verdi? Ermənistanın baş naziri açıq-aşkar bəyan edir ki, “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə”. Belə olan halda hansı danışıqlar prosesindən söhbət gedə bilər? Axı ATƏT-in Minsk qrupu tərəfindən işlənib hazırlanmış prinsiplərin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və ətrafındakı ərazilər Azərbaycana verilməlidir.

...Deməli, Ermənistan bilərəkdən danışıqlar prosesini pozur və qəbul ediləməz tələblər irəli sürürlər. Əgər Minsk qrupu nizamlamaya kimin əngəl olması barədə daha fəal danışmağa başlarsa, sentyabrın 27-də, bundan əvvəl isə iyulun 12-də olduğu kimi təxribatlar törədirlər. Bizim dövlət sərhəddindəki mövqelərə hücum edilib. Sonra avqustun 23-də Ermənistanın təxribat qrupu tutulub, bu qrupun başçısı təmas xəttində saxlanılıb. Bütün bunlar Azərbaycanı təqsirləndirmək, sonra üçüncü tərəfləri cəlb etmək və beləliklə, danışıqlar prosesini pozmaq üçün edilir”.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Rossiya-1” telekanalının “60 dəqiqə” proqramına müsahibəsindən . 29 sentyabr, 2020-ci il

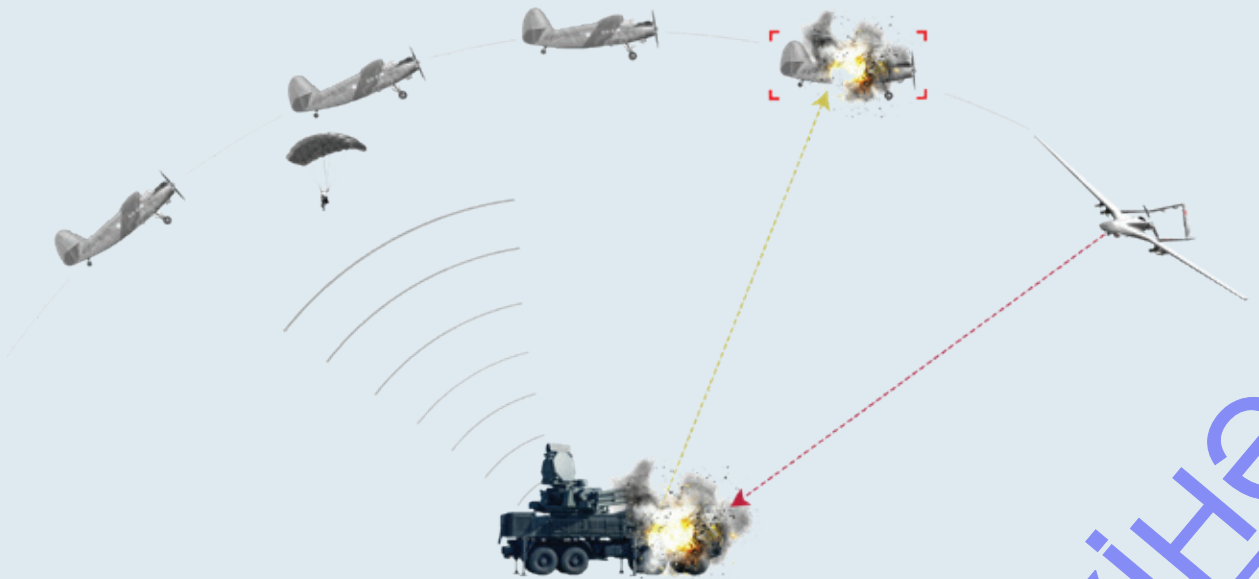

Vətən müharibəsi. Dünyanı heyrətə salan 44 gün

Artıq xalqımızın səbir kasası dolmuşdu. Azərbaycan Respublikasının Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin əmri ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin əks-hücum əməliyyatları başlandı. Azərbaycan ordusu II Qarabağ müharibəsində “Dəmir yumruq” adlı planı həyata keçirməyə başladı. Müharibənin ilk günündə Ağdərə, Kəlbəcər və Füzuli-Cəbrayıl istiqamətində əks-hücum keçən silahlı qüvvələrimiz düşməyə ağır zərbələr endirdi. Füzuli rayonunun Qaraxanbəyli, Qərvənd, kənd Horadiz, Yuxarı Əbdürrəhmanlı, Cəbrayıl rayonunun Böyük Mərcanlı və Nüzgar kəndləri işğaldan azad edildi. Şimal istiqamətində isə ordumuz düşmən postlarını darmadağın edərək

Ağdərə rayonunda bir sıra yüksəklikləri və Kəlbəcərin strateji əhəmiyyətli Murovdağ zirvəsini ələ keçirdi.

Müharibənin ilk günlərindən etibarən Pilotsuz Uçuş Aparatlarının (PUA) köməyi ilə Ermənistan ordusunun Hava Hücumundan Müdafiə Sistemləri sıradan çıxarıldı. Bu sistemlərin aşkara çıxarılıb məhv edilməsi üçün əvvəlcə köhnə və ucuz pilotsuz uçuş təyyarələrinə çevrilmiş yüngül, çoxtəyinatlı təyyarə növü AN (Antonov-2) təyyarələri havaya buraxılırdı. Onlardan yalnızı hədəf kimi istifadə edilirdi. Bunu həqiqi döyüş təyyarələri hesab edən düşmən isə “hədəf”i atəşə tuturdu. Müəyyən edilən atəş nöqtələri isə Türkiyədən alınan “Bayraktar”, İsrail istehsalı olan “Harop” və Azərbaycanın yerli istehsalı olan “Zərbə” adlı PUA-la məhv edilirdi. Bu, dünya müharibələri tarixində bir ilk idi. Müharibənin ilk günlərində Ermənistan Müdafiə Nazirliyi hər gün Azərbaycanın bir neçə qırıcı təyyarəsinin vurulduğunu fəxrlə bəyan edirdi.

Məhv edilmiş düşmən texnikaları

Əsil həqiqəti anlayanda isə artıq gec idi. Düşmənin Qarabağdakı Hava Hücumundan Müdafiə Sistemləri darmadağın edilmişdi. Azərbaycan Ordusu XXI əsrin müharibəsini aparır, düşməyə, sözün həqiqi mənasında, hərbi “dərs” keçirdi. Düşmənin öyündükləri və arxalandıqları “OSA”, “S-300”, “TOR” qurğularının böyük hissəsi müharibənin ilk günlərindəcə məhv edilmişdi. Nəticədə Qarabağ səmasında Azərbaycan şahinləri böyük üstünlük əldə etdilər.

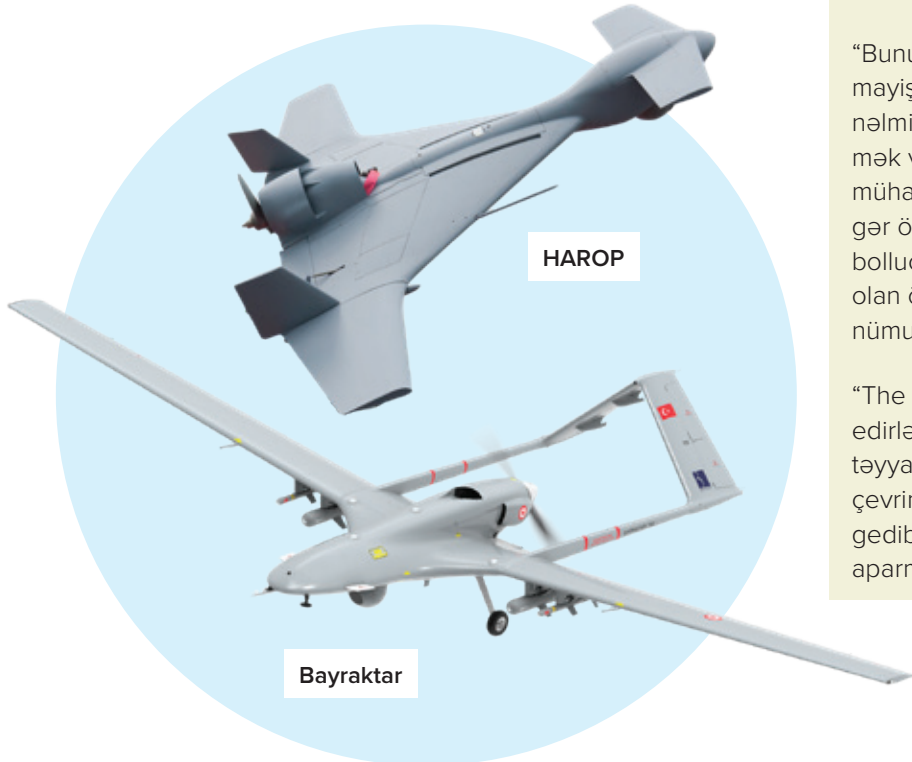
**Bulletin
of the
Atomic
Scientists**

ABŞ-ın Çikaqo ştatında yerləşən “Bulletin of the Atomic Scientists” analitik mərkəzinin “The Bulletin” adlı elektron nəşri Azərbaycan ordusunun bu taktikası haqqında yazır:

“Bununla da Azərbaycan dünyaya nümayiş etdirdi ki, hətta AN-2 kimi köhnəmiş texnikanı da yeni profilə gətirmək və dron (PUA) kimi effektiv şəkildə müharibədə istifadə etmək olar. ... Digər ölkələr, xüsusilə də öz arsenalında bolluca köhnəmiş sovet texnikaları olan ölkələr, yəqin ki, Azərbaycanın bu nümunəsindən istifadə edəcəklər”.

“The Bulletin” in hərbi təhlilçiləri qeyd edirlər ki, 2018-ci ildə ilk dəfə Çin bu təyyarələri pilotsuz yük təyyarələrinə çevirmişdi. Azərbaycan isə başqa yola gedib və texnikanın profilini döyüş aparmaq üçün dəyişdirmişdir.

HAROP

Bayraktar

Qarabağ Azərbaycandır!

Müharibə başlayan gün, sentyabrın 27-də Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev televiziya vasitəsilə xalqa müraciət etdi. Müraciət bu sözlərlə başa çatdı:

Biz haqq yolundayıq. Bizim işimiz haqq işidir. Biz zəfər çalacağıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!”

Ali Baş Komandanın “Qarabağ Azərbaycandır!” cümləsi 44 günlük müharibə dövründə dillər əzbərinə çevrildi. Qəhrəman əsgərlərimiz də bir-birinin ardınca azad etdikləri yaşayış məntəqələrimizdən Ali Baş Komandana məruzələrini məhz bu cümlə ilə tamamlayırdılar.

“Biz öz torpağımızda vuruşuruq. Bu gün Azərbaycan ordusu Azərbaycan torpaqlarında düşməne sarsıdıcı zərbələr endirir. Bu gün Azərbaycan ordusu öz torpağında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qoruyur, müdafiə edir. Erməni əsgərinin bizim torpağımızda nə işi var?! Ermənistan ordusunun bizim torpağımızda nə işi var?! Heç kəs üçün sirr deyil ki, “Dağlıq Qarabağ ordusu”nun tərkibində olan şəxsi heyətin 90 faizi Ermənistan vətəndaşlarından ibarətdir. Ermənistan işğalçı dövlətdir, bu işğala son qoyulmalıdır və son qoyulacaqdır.

Düşməne artilleriya zərbəsi endirilərkən

Füzuli əməliyyatı

Düşmən tərəfi ilk günlərdən geri çəkilmələrini “taktiki gediş” adlandırır, guya Azərbaycan ordusuna dağlıq ərazilərdə zərbə vuracaqlarından dəm vururdular. 2020-ci il oktyabrın 3-dən 17-dək davam edən bu əməliyyata Azərbaycan ordusunun generalları: Mais Bərxudarov və Hikmət Mirzəyev rəhbərlik edirdi.

Hikmət Mirzəyev

Cənub-qərb istiqamətində düşməne ağır zərbələr endirən ordumuz oktyabrın 4-də Cəbrayıl şəhərini və bir neçə kəndi işğaldan azad etdi.

Xocavənd istiqamətində də bir neçə kəndi erməni quldur dəstələrindən təmizləyən ordumuz əks-hücuma cəhd edən düşmənin mövqelərimizin içərilərinə doğru irəliləməsinə bilərəkdən mane olmadı. Hadrutdan Araz çayı istiqamətində hərəkət edən erməni silahlı birləşmələrinin əsas məqsədi qüvvələrimizi parçalamaq və ayrı-ayrılıqda məğlub etmək idi. Düşmənin niyyəti haqqında kəşfiyyat məlumatlarına malik olan ordumuz onların özünü tələyə saldı.

Cəbrayıldan şimala yönələn hərbi birləşmələrimiz tarixi “Turan taktikasını” tətbiq edərək düşmənin 12 minlik hərbi qruplaşmasını mühasirəyə aldı. Ermənistan ordusu bölmələrinə sarsıdıcı zərbə endirildi. Canlı qüvvə baxımından böyük itkilər verən düşmən hərbi texnikalarını da döyüş meydanında atıb qaçdı. Təkcə bu əməliyyatda 27 düşmən tankı qənimət kimi ələ keçirildi, onlarla hərbi texnika isə məhv edildi.

Vətən müharibəsində erməni işğalından azad edilmiş ilk rayon mərkəzi olan Cəbrayıl qələbə bayrağını sancan uşaq vaxtlarından güləslə məşğul olan, Birinci Qarabağ müharibəsi iştirakçısı Əliyər Əliyevin tələbəsi general Mais Bərxudarov idi.

“Mən şəhid olmuş Milli Qəhrəmana söz vermişəm. O vaxtdan bir bayrağın üzərinə “Qələbə” sözü yazmışam və arzu etmişəm ki, bu bayrağı Laçın dəhlizində məhz Əlyar Əliyevin şəhid olduğu yerdə sancım”.

General-mayor
Mais Bərxudarov

Oktyabrın əvvəllərində Ağdərə istiqmətində düşməyə zərbə endirən qoşunlarımız buradakı böyük strateji əhəmiyyətə malik Madağiz yaşayış məntəqəsini azad etdi. Elə həmin gün Azərbaycan Prezidentinin fərmanı ilə məntəqənin adı Suqovuşan adlandırıldı.

Müharibənin ilk günlərindən Azərbaycan ordusu düşməni əsasən iki istiqamətdən sıxışdırırdı:

- 1 Şimaldan Kəlbəcər və Ağdərə;
- 2 Cənubdan Füzuli-Cəbrayıl.

İlham Əliyev ✓
@azpresident

Bu gün **#Azərbaycan** ordusu **#Madagizdə** Azərbaycan bayrağını qaldırdı. Madagiz bizimdir. **#Qarabağ** Azərbaycandır!

İlham Əliyev ✓
@azpresident

2020-ci il oktyabrın 3-dən **#Madagizin** tarixi adını bərpa edirəm. Bundan sonra **#Suqovuşan** adlandırılır. **#Qarabağ** **#Azərbaycandır!**

Sentyabrın 27-də “Spayk” uzunmən-
zilli raketlərlə silah-
lanmış “Mi-17” heli-
kopteri ilə uçuşlar
həyata keçirən
Ramiz Qasımlı
Tərtər istiqamətin-
də düşmənin stra-
teji əhəmiyyətli

hədəflərini, bir neçə “OSA” zenit-raket kompleksini
və P-19 radiotexniki vasitəsini məhv etmişdi. Növ-
bəti üçürlərinin birində düşmən atəşi nəticəsində
onun helikopter vuruldu. Qəhrəman polkovnik-ley-
tenant heyətə hava maşınıni tərk etməyi əmr edir.
Özü isə yanmaqda olan helikopteri yaşayış
mətəqəsindən uzaqlaşdırır və boş sahəyə yönəldir.
Helikopteri ən axırda tərk edən Ramiz Qasımlı ba-
şından aldığı ağır zədədən komaya düşür. Həkimlə-
rin səyinə baxmayaraq, igid polkovnik-leytenantın
həyatını xilas etmək mümkün olmur. Oktyabrın 22-
də həyatla vidalaşır. Azərbaycan Respublikası Prezi-
dentinin fərmanı ilə polkovnik-leytenant Ramiz Qa-
sımlı ölümündən sonra “Vətən müharibəsi
qəhrəmanı” medalı ilə təltif edilmişdir.

Ermənistan tərəfi isə bütün bu məğlu-
biyyətləri “taktiki geriçəkilmə” adlandı-
rır, həlledici zərbə endirəcəkləri barə-
də məlumat yayırdı.

Oktyabrın 9-da Hadrut qəsəbəsi düş-
məndən təmizləndi. Nəhayət, oktyab-
rın 17-də müzəffər Azərbaycan ordusu-
nun Cəbrayıl, Hadrut və Xocavənd

istiqamətlərindən mühasirəyə aldığı
Füzuli şəhəri də düşməndən tam azad
edildi. Artıq Zəngilana və Qubadlıya da
yol açılmışdı. Uğurla başa çatan Füzuli
əməliyyatı ilə ordumuz düşmən üzərin-
də həm də mənəvi-psixoloji qələbə
qazandı. Nə Ermənistan hərbi rəhbərli-
yinin “keçilməz” deyə öyündüyü bir
neçə xətdən ibarət müdafiə eşalonları,
nə də 30 il ərzində qurduqları yerəl-
ti-yerüstü istehkam və bunkerlər onla-
rın köməyinə çatdı. Azərbaycan ordu-
sunun sarsıdıcı zərbələri düşmən
əsgərlərinin müqavimətini, gücünü tə-
mamilə qırdı. Səmada isə PUA-mız
düşməne səngərlərindən baş çıxarma-
ğa belə imkan vermədi.

Düşmənin özünün uydurduğu və uzun
illər təbliğ etdiyi “məğlubedilməz er-
məni ordusu” haqqındakı mif bir neçə
gün içərisində elə dünyanın gözü qar-
şısında da rəşadətli Azərbaycan ordu-
su tərəfindən yox edildi. Artıq Azərbay-
can əsgərinin ayaq səslərini eşidən
kimi işğalçı düşmən ordusu döyüş
mövqelərini qoyub qaçırdı. Ermənistan
ordusunda idarəçilik itmiş, fərariilik kü-
ləvi hal almışdı. “Məğlubedilməz ordu”-
nun zabidləri isə baş alıb gedən fərari-
liyin qarşısını almağın çıxış yolunu
əsgərlərini postlara zəncirləməkdə gö-
rürdülər. Ermənistan rəhbərliyi isə hər-
bi əməliyyatların gedişi haqqında doğ-
ru-düzgün məlumat vermədən öz
xalqını aldatmaqla məşğul idi.

Ələ keçirilmiş hərbi qənimətlər

edildi. Oktyabrın 20-də Zəngilan, beş gün sonra isə Qubadlı rayonu işğalçılardan təmizləndi. Azərbaycan ordusu bu addımları ilə BMT-nin qəbul etdiyi, lakin 30 ilə yaxın keçən dövr ərzində icra olunmayan qətnamələrin qərarlarını da bir-birinin ardınca yerinə yetirməkdə idi.

Qənimət götürülmüş düşmən texnikaları

Füzuli əməliyyatından az sonra Zəngilan-Qubadlı istiqamətində düşmənin daha bir hərbi birləşməsi müzəffər ordumuz tərəfindən darmadağın

Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin baş giziri Camal Vidadi oğlu İsmayilov peşəkar kəşfiyyatçı idi. Bir neçə dil, o cümlədən erməni dilini də mükəmməl bilirdi. O, 2016-cı ildə aprel döyüşlərinin də iştirakçısı olmuşdu. Füzulidən Laçına qədər dö-

yüş yolu keçən qəhrəman gizir Hadrut qəsəbəsinin azad edilməsində müstəsna rol oynamışdır. Belə ki döyüş zamanı düşmənin rabitə xəttinə qoşularaq erməni dilində danışmış, Hadrutdakı qüvvələrə köməyə gələn 1500 nəfərlik dəstəni başqa istiqamətə yönəltdirmişdir. Beləliklə, Hadrutun azad edilməsinə böyük töhfə vermişdir.

Baş gizir Camal İsmayilov Laçın dəhlizi uğrunda baş verən qeyri-bərabər döyüşdə 16 nəfərlik dəstəsi ilə 500 nəfərlik düşmən qüvvəsinə qarşı sona qədər döyüşərək qəhrəmanlıqla şəhid olmuşdur. Ölümündən sonra "Vətən müharibəsi qəhrəmanı" medalı ilə təltif edilmişdir.

Hərbi qənimətlər parkı. Zəncirlənmiş əsgərlər

Təslim olan düşmən əsgərləri

Suda batan saman çöpündən yapışar

Döyüş meydanında məğlub olan və vəziyyətin getdikcə ağırlaşdığını gören Ermənistan rəhbərliyi dünya dövlətlərindən, havadarlarından imdad diləməyə başlamışdı. Qarabağın üzük qaşısı hesab edilən Şuşada, Cıdır düzündə qol açıb oynayan, orada qondarma rejimin rəhbərliyi üçün “andıçmə” mərasimi keçirən Ermənistanın Baş naziri N. Paşinyan cəbhədəki ağır məğlubiyyətlərini diplomatik yolla sığortalamağa çalışırdı. Onun əsas məqsədi nəyin bahasına olursa-olsun, ordumuzun zəfər yürüşünü dayandırmaq idi. Ermənistan rəhbərliyi, demək olar ki, hər gün bir ölkəyə kömək üçün müraciət edir, onları Azərbaycanı durdurmağa çağırırdı.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev isə hərbi əməliyyatlar başlayandan dərhal sonra onu dayandırmağın yollarını açıq şəkildə bəyan etmişdi: Ermənistan öz silahlı qüvvələrini Azərbaycandan çıxarmalı, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımalı, işğal edilmiş rayonların geri qaytarılmasının qrafikini təqdim etməlidir.

Mülki əhaliyə qarşı törədilən cinayətlər

Cəbhədə, döyüş meydanında sarsıdıcı məğlubiyyətlərdən və verdiyi böyük itkilərdən azğınlaşan düşmən Azərbaycanın mülki yaşayış məntəqələrini, dinc əhalini hədəfə almağa başladı.

Vətən uğrunda döyüşlərdə iştirak edən 22 yaşlı Xudayar Yusifzadənin adı dillər əzbəridir. Sərhəd qoşunlarında xidmət edən igid döyüşçümüz Füzuli, Hadrut, Zəngilan və Qubadlı uğrunda gedən döyüşlərdə fəal iştirak etmişdir. Təkcə igidliyi ilə deyil, gülərüzlülüüyü və məlahətli səsi ilə də əsgər yoldaşlarını daim qələbəyə ruhlandırırdı. Yaralı döyüş yoldaşlarını atəş altından çıxaran Xudayar Yusifzadə Zəngilan uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına şəhid olmuşdur. Ölümündən sonra “Azərbaycan bayrağı” ordeni ilə təltif edilən Xudayarın elə cəbhə xəttində oxuduğu (sözləri məşhur qəzəlxan Əliağa Vahidə, musiqisi isə qocaman xanəndəimiz Əlibaba Məmmədova məxsusdur) “Vətən yaxşıdır” təsnifi sanki şəhidimizin simfoniyasına çevrildi. Xalq artisti Əlibaba Məmmədov isə bəstələdiyi bu mahnını şəhidimizin şərəfinə “Xudayar təsnifi” adlandırdığını elan etdi.

Təmas xəttindən uzaqda yerləşən yaşayış məntəqələrimizi, dinc əhalini raket atəşinə tutan erməni hərbciləri bununla ölkəmizdə vahimə və qarışıqlıq yaradacağına ümid edirdi. Oktyabrın əvvəllərindən başlayaraq Tərtər, Bərdə, Beyləqan və Gəncə şəhərləri

“.. İndiki vəziyyətdə birinci günhakar Ermənistan rəhbərliyidir. Eyni zamanda, bu məsələyə biganə yanaşan və daim Ermənistanın tərəfini saxlayan, bu işğalı əbədi etmək istəyən bəzi ölkələrin daireləridir. Azərbaycan özü bu məsələni həll edir.

..Paşinyan hər gün bir dünya liderinə zəng edir. Mən heç kimə zəng etməmişəm. Mənə zəng ediblər, təmasları olub. Amma o adam qalmayıb ki, zəng etməsin, yalvarmasın, emissar göndərməsin, onların ayağına yixilmasın. Bax budur bunun sonu ! Əgər bizimlə normal dildə danışsaydı, bizim müqəddəs şəhərimizi murdarlamasaydı, əlbəttə, biz ümidlərlə yaşayıb çalışdıq bu məsələ sülh yolu ilə həll olunsun. Amma hər addım təxribat, hər addım təhqir və hesab edir ki, biz bununla barışacağıq?! İndi biz göstərdik, kim kimdir!

.... Azərbaycan əsgəri onları iti qovan kimi qovur! İşğal edilmiş torpaqlarda Azərbaycan bayrağı qaldırılır! Onların səngərlərində Azərbaycan əsgəri dayanır! Onların tanklarını biz sürürük! Onların digər texnikaları, yük maşınları bizim əlimizdədir ! Biz xilaskar missiyamızı icra edirik və edəcəyik!”

Ali Baş Komandan
İlham Əliyev

aramsız raket atəşinə məruz qaldı. Bu raketlər təkcə ermənilərin Qarabağdakı mövqelərindən deyil, Ermənistan ərazisindən də atılırdı. Bununla Ermənistan rəhbərliyi həm də Azərbaycanı cavab atəşi açmağa və üçüncü ölkəni münaiqəşəyə cəlb etmək niyyəti güdürdü. Yaşayış məntəqələrimizə atılan hərbi sursatlar arasında qadağan edilmiş kaset bombaları da var idi. Nəticədə xeyli sayda mülki şəxs həlak oldu. Həyatını itirənlərin arasında körpə

uşaqlar da var idi. Lakin verilən çoxsaylı insan itkilərinə, evlərinin dağılmasına baxmayaraq, heç kim öz doğma yurd-yuvasını tərk etmədi. Əksinə, bu cinayətlər xalqımızı daha da birləşdirdi, mübarizə əzmini daha da artırdı. Azərbaycanın hər yerindən evləri dağılmış, qohum-əqrabalarını itirmiş ailələrə yardımlar gəlirdi. Müharibə getməsinə baxmayaraq, dövlət də bu ailələrin sosial vəziyyətini diqqətdə saxlayırdı.

2020-ci il oktyabrın 9-da Rusiya Federasiyası Prezidenti V.Putinin vasitəçiliyi ilə Moskvada Azərbaycan və Ermənistan XİN-nin görüşü baş tutdu. Görüşdə humanitar atəşkəsin elan edilməsi ilə bağlı razılıq əldə edildi. Lakin əldə edilən atəşkəsi elə özləri də pozdular. Oktyabrın 11-də gecə saat 2 radələrində Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri olan və müharibə zonasından uzaqda yerləşən Gəncə şəhəri raket atəşinə tutuldu. Nəticədə 10 nəfər dinc sakin həyatını itirdi, 35 nəfər yaralandı. Ümumiyyətlə, mülki əhaliyə qarşı törədilmiş hərbi cinayətlər nəticəsində 90-dan artıq mülki şəxs həyatını itirmiş, xeyli vətəndaşımız yaralanmış və evsiz-eşiksiz qalmışdı.

Ermənistan ordusunun dinc Azərbaycan şəhərlərinə raket zərbələri

Bu çətin anlarda Azərbaycan hökuməti xarici media nümayəndələrini atəşə tutulmuş yaşayış məntəqələrimizə aparır, hadisələrin yerindəcə işıqlandırılmasını və bu hərbi cinayətlərin dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmasını təmin edirdi. 44 günlük müharibə dövründə qardaş Türkiyənin xəbər agentlikləri, televiziya kanalları xalqımıza qarşı törədilən cinayətlərin, Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında mühüm rol oynadı.

CNN-Türk müxbiri Fulay Öztürkün Gəncədən reportajı

Şuşa əməliyyatı

Vətən müharibəsində Azərbaycan ordusunun şah əsəri Şuşa əməliyyatı oldu. Düşmənin Qarabağımızın gözü sayılan bu şəhəri təxminən 1500-2000 nəfərlik qüvvə və çoxsaylı hərbi texnika ilə müdafiə edirdi. Onlar Pənahəli xanın tikdirdiyi qala-şəhərin alınmazlığına əmin idilər. Lakin general Hikmət Mirzəyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan ordusunun Xüsusi Təyinatlı Qüvvələri, həmçinin polkovnik Tehran Mənsimovun başçılığı ilə Naxçıvan Əlahiddə Korpusunun xüsusi təyinatlıları bu fikirdə deyildilər.

Cəmi 400 nəfərlik dəstə ilə əsas yoldan deyil, düşmənin ağılına belə gəlməyəcək bir istiqamətdən – sıldırım qayalıqlardan dırmaşaraq şəhərə daxil oldular. Yalnız yüngül silahlarla silahlanmış qəhrəman əsgərlərimiz düşmənin içərisinə 4 tərəfdən ustalıqla sızaraq əlbəyaxa döyüşdə Ermənistan ordusunun qüvvələrini məhv etdilər. Düşmənin yüzlərlə döyüşçüsünün cəsədini döyüş meydanında qoyaraq qaçmağa məcbur oldu. 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa düşmənin tapdığından azad edildi.

Xüsusi təyinatlı qüvvələrin Şuşa əməliyyatı

Əziz Şuşa, sən azadsan! Biz qayıtdıq!

Şuşa uğrunda döyüşlərə qədər ordumuzun qələbələrini üstün hərbi texnika, PUA-ra bağlayan hərbi ekspertlər, həmçinin dünya mediası ordumuzun şəxsi heyətinin döyüş ruhu və bacarığı qarşısında heyrətlərini gizlədə bilmədilər. Bu qələbə Azərbaycanın düşmən üzərində həlledici üstünlüyünü təmin etdi.

Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin giziri „Dəmir bilək” və ya sadəcə, „Dəmir” ləqəbli Siyahım Dəmirov 2016-cı ilin aprelində Lələtəpə uğrunda gedən döyüşlərdə və 2020-ci ilin iyulunda Tovuz rayonu ərazisində baş verən düşmən təxribatının qarşısının alınmasında iştirak etmişdi. Sentyabrın 27-də Vətən müharibəsi başlayarkən S.Dəmirov döyüşlərə qatılmış, Füzulidən Şuşaya qədər döyüş yolu keçmişdir. „Mən canımı da Vətən yolunda qurban deyirəm, torpağımda son erməni əsgəri qalanadək döyüşəcəyəm. „Mənə heç kim „Durl!” əmri verməsin”, - deyən igid kəşfiyyatçımız Daşaltı uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak oldu. Ölümündən sonra „Qarabağ” ordeni və „Vətən uğrunda” medalı ilə təltif edilmişdir.

Şuşanın azad edilməsi müharibənin tə-
leyini həll etdi. Noyabrın 9-dan 10-na
keçən gecə Rusiya-Azərbaycan-Ermə-
nistən üçtərəfli bəyanat imzaladı. Hərbi
əməliyyatlar dayandırıldı. Bu bəyanat
Azərbaycanın qələbə qazanmasını, Er-
mənistanın isə məğlubiyyətini rəsmiləş-
dirən sənəd idi. Bəyanatda işğalçı ölkə
qoşunlarını Azərbaycan ərazilərindən
çıxaracağını, Ağdam, Kəlbəcər və La-
çından çəkilməyini, Zəngəzurdan Nax-
çıvana dəhliz açacağını öz öhdəsinə
götürürdü. Münəfiqə zonasına isə Rusi-
ya sülhməramlıları yerləşdirilirdi.

Beləliklə, sentyabrın 27-dən başlayan
Vətən müharibəsi Azərbaycanın qələ-
bəsi ilə başa çatdı. Ermənistan öz üzə-
rinə götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirmək
məcburiyyətində qalaraq 2020-ci ilin
noyabrın 20-də Ağdam, noyabrın 25-
də Kəlbəcər, dekabrın 1-də isə Laçın
rayonlarını Azərbaycana təhvil verdi.

Birinci Qarabağ müharibəsinin iştirakçısı olan
Tehran Mənsimov komandanlıq etdiyi dəstəsi
ilə Şuşaya gedən yolu açmış, həmçinin şəhə-
rin azad olunmasında müstəsna qəhrəmanlıq
göstərmişdir. Əsgərləri ilə çiyin-çiyinə döyüşən
və düşmən üzərinə gedən qəhrəman polkov-
nik orden və medallarla təltif edilmişdir.

Diplomatiyada uğurlarımız

Azərbaycan Respublikasının Prezi-
denti İlham Əliyev Vətən müharibəsi
dövründə dünyanın bir sıra kütləvi in-
formasiya vasitələrinə çoxsaylı müsə-
hibələr vermiş, Azərbaycan həqiqətlə-
rini dünya ictimaiyyətinin diqqətinə
çatdırmışdır. Azərbaycan Respublika-
sının Prezidenti hər bir çıxışı ilə yalan-
larla dolu erməni təbliğatını darmada-
ğın edirdi. Ölkə başçısının dəqiq
faktlara əsaslanan çıxışları, diplomatik
məharəti, dünya ölkələrinin tarixi və
siyasəti haqqında hərtərəfli bilikləri
xarici ölkələrdə Azərbaycan xalqına,
dövlətinə qarşı rəğbət hissi yaradırdı.
Əks tərəfdə isə Ermənistan Baş naziri-

Prezident İlham Əliyevin televiziya vasitəsi ilə "10 noyabr"
üçtərəfli Bəyannamənin xalqa elan edilməsi

Türkiyə prezidenti R.T.Ərdoğan İ.Əliyevlə zəfər paradında

nin hər bir çıxışı onu və işğalçı Ermənistanı gülünc vəziyyətə salırdı.

2020-ci il oktyabrın 19-da BMT Təhlükəsizlik Şurasında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar keçirilmiş müzakirələrdən sonra Təhlükəsizlik Şurasının 12 sədri adından Rusiya və Fransa tərəfindən bəyanat layihəsi hazırlandı. Lakin layihədə BMT Təhlükəsizlik Şurasının işğal edilmiş Azərbaycan əraziləri barəsində olan qətnamələrə istinad yox idi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi, o cümlədən Qoşulmama Hərəkatının üzvü olan ölkələr həmin qətnamələrin qərarlarının bəyanata daxil edilməsində ısrar etdi. Nəticədə münaqişə haqqında əsil həqiqətləri özündə əks etdirməyən layihə geri götürüldü. Bu, Qoşulmama Hərəkatının sədri olan Azərbaycanın mühüm qələ-

Prezident İ.Əliyevin xarici jurnalistə müsahibəsi

bəsi idi. Bundan əlavə, 2020-ci il noyabrın 6-da BMT Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan əleyhinə qətnamə qəbul etməli idi. Qətnamə layihəsində Ermənistan açıq şəkildə dəstəklənir, Azərbaycanla qarşı qərəzli və qeyri-obyektiv mövqe əks olunurdu. Lakin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olan Böyük Britaniya “veto” hüququndan istifadə edərək bu qətnamənin qəbul edilməsinə imkan vermədi. Beləliklə, müzəffər ordumuz Qarabağ uğrunda döyüşlərdə, Azərbaycan diplomatiyası isə beynəlxalq arenada ardıcıl qələbələr qazandı. Müharibənin ilk günlərindən bir sıra ölkələr: Türkiyə, Pakistan, Ukrayna, Gürcüstan və digərləri Azərbaycanın haqq işini müdafiə edərək siyasi dəstəklərini əsirgəmədi.

Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycana ən böyük mənəvi-siyasi dəstək verən ölkə idi. Türkiyənin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan müharibənin ilk günlərindən çəkinmədən dünyaya “Azərbaycanın yanındaıyq” mesajını verdi. Türkiyə rəsmiləri 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə bir neçə dəfə Azərbaycana səfər etmiş, ölkəmizin haqlı mövqeyini diplomatik tribunallardan da müdafiə etmişlər. Bütün bunlar “Bir millət, iki dövlət” şüarının tənənəsi idi.

Rusiya prezidenti V. Putin də Azərbaycanın öz ərazisində müharibə apardığını əsas gətirərək Ermənistan Baş nazirinin kömək üçün xahişlərini rədd etdi. Qonşu İran İslam Respublikasının rəhbərliyi də Azərbaycan Respublikasını müdafiə edən bəyanat verdi. Beləliklə, Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycanın diplomatik səyləri nəticəsində işğalçı ölkə olan Ermənistan region ölkələri arasında təklənmiş vəziyyətə düşdü, siyasi, diplomatik və informasiya sahələrində də tamamilə məğlub edildi.

Qələbə necə qazanıldı

44 günlük müharibədə Ali Baş Komandan-Xalq-Ordu birliyi dəmir yumruğa çevrilərək düşmənin məhv edilməsində əsas rol oynadı. Dilindən, dinindən, iqrindən asılı olmayaraq, bütün Azərbaycan vətəndaşları yağdı düşməne qarşı bir yumruq kimi birləşdilər.

Müharibənin ilk günlərindən Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların nümayəndələri doğma vətənlərinin müdafiəsinə qalxdılar.

Denis Pronin Füzuli, Cəbrayılın azad olunmasına və Vətən uğrunda medalları ilə təltif olunub.

XX əsrin 90-cı illərindən fərqli olaraq ölkədə vahid komandanlıq, güclü siyasi hakimiyyət var idi. Ən müasir silahlarla silahlandırılmış peşəkar ordu formalaşdırılmışdı. 1994-cü ildə imzalanmış atəşkəs sazişindən keçən 26 il ərzində Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi dəfələrlə problemin sülh yolu ilə həll edilməsinin tərəfdarı olduğunu bəyan

Azərbaycan ordusu döyüşdə

etmişdi. Lakin bununla yanaşı, əgər danışıqlar prosesi nəticə verməzsə, işğal edilmiş ərazilərin hərbi yolu ilə azad ediləcəyi Ermənistan rəhbərliyinin və Minsk qrupunun həmsədr ölkələrinin diqqətinə çatdırılmışdı.

İlham Əliyevin 2003-cü ildə prezident seçilməsindən sonra ordu quruculuğuna diqqət daha da artırıldı. Yeni hərbi doktrina hazırlandı, Azərbaycan ordusunun döyüş qabiliyyətinin daha da artırılması üçün mühüm addımlar atıldı. 2003-cü ildən keçən dövr ərzində hərbi xərclərə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait bütün Ermənistan büdcəsinə bərabər və ya ondan da çox olmuşdur.

Bütün bu amillər 44 günlük Vətən müharibəsindəki böyük qələbəmizdə həlledici rol oynadı. Rəşadətli ordumuz havada və quruda düşməni aman vermədi. Düşmənin itkiləri o qədər

dər böyük oldu ki, müharibənin sonuna yaxın, demək olar ki, ordusuz qaldı. Çətin döyüş şərtlərinə, bütün strateji yüksəkliklərin düşmənin əlində olmasına baxmayaraq, Azərbaycan ordusu inanılmaz manevrlər edərək düşmənin “alınmaz” hesab etdiyi müdafiə xətlərini bir-birinin ardınca ələ keçirdi. Kiçik qruplarla düşməni içərisinə sızan qəhrəman əsgərlərimiz az qüvvə ilə düşmənin sayca üstün qüvvələrini darmadağın edib müqəddəs topraqlarımızdan qovurdu.

Yalnız Rusiyanın vasitəçiliyi və məsələyə müdaxiləsi Ermənistanı tam hərbi və siyasi fəlakətdən xilas etdi.

Düzgün düşünülmüş taktika və strategiya, düşmənin hərbi-müşahidə məntəqələrinin, möhkəmləndirilmiş mövqelərinin və gizlədilmiş döyüş texnikalarının PUA və dəqiq artilleriya

zərbələri ilə məhv edilməsi, hərbiçilərimizin döyüş bacarığı, yüksək rütbəli zabitlərimizin də öz əsgərləri ilə sən-gərlərdə çiyin-çiyinə döyüşməsi hərbi tariximizin qızıl hərlərlə yazılmış şanlı səhifəsidir.

Təəssüf ki, müharibə qansız-qadasız olmur. Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan ordusu 2904 nəfər şəhid verdi. Dövlətimiz və xalqımız öz şəhidlərini ehtiramla dəfn etdi. Hər dəfn mərasimi isə təntənəli yürüş çevrildi. Heç kim əyilmir, heç kim sarsılmırdı. Əksinə, bu mərasimlər torpaqlarımızı işğal etmiş düşməne nifrət hissini daha da artırırdı.

Azərbaycan əsgərləri saysız-hesabsız qəhrəmanlıq nümunələri ilə dastan yazdılar. Bütün bunlar Azərbaycana qarşı münasibətin dəyişməsinə, dünyanın hər yerində xalqımıza qarşı açıq-aşkar rəğbət və hörmət hissini formalaşmasına böyük təsir göstərdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə hər il 27 sentyabr “Anım Günü”, 8 noyabr isə “Zəfər Günü” kimi qeyd ediləcək.

Qələbənin təntənəsi: Zəfər paradı

2020-ci il dekabrın 10-da Bakıda Zəfər paradı keçirildi. Paradda Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan iştirak edirdilər. Azərbaycan ordusu hərbi birləşmələrinin və Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin xüsusi təyinatlılarının hər iki dövlət başçısının

Azərbaycan topçusu

olduğu tribuna önündən keçidi xalqlarımızın birliyinin təntənəsi idi.

Hərbi paradda düşmənin sıradan çıxarılmış bahalı hərbi texnikaları ilə yanaşı, işlək vəziyyətdə olan və qənimət kimi ələ keçirilmiş silah-sursatları, ağır texnikaları nümayiş etdirildi. Bu addım vaxtilə düşmənin hərbiçilərinin və ayrı-ayrı erməni əsilli şəxslərin “Müharibə başlayarsa, tanklarımız Bakıya qədər gələcək” kimi sərsəm bəyanatlarının cavabı idi. Tanklar Bakıya gəlmişdi, amma hərbi qənimət kimi!

Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri zəfər paradında

Paradda düşmənin döyüş maşınlarının dövlət nişanlarından ibarət stend də nümayiş etdirildi. Bu göstəri I Qarabağ savaşından sonra ermənilərin atdığı analogi addımın daha sərt qarşılığı oldu. Zəfər paradında Azərbaycan Prezidenti Ali Baş Komandan İ.Əliyev və Türkiyə Prezidenti R.T. Ərdoğan çıxış edərək Vətən müharibəsində qazanılmış qələbənin əhəmiyyətini, həmçinin ölkələrimizin sarsılmaz birliyini dünyaya bir daha çatdırdılar.

Zəfər paradi

Hərbi qənimətlər parkı

2021-ci ilin aprelin 12-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin göstərişi ilə yaradılan Hərbi Qənimətlər parkının açılışı oldu. Parka giriş üçün ilk biilet müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevə təqdim edildi. Ölkə başçısı Hərbi Qənimətlər parkının açılış mərasimində çıxış edərək bu parkın yaradılmasının məqsədlərinə aydınlıq gətirdi və əhəmiyyətini vurğuladı.

“Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra ermənilər azərbaycanlıların şəxsi maşınlarının nömrələrini götürüb işğal edilmiş torpaqlarda nümayiş etdirirdilər. Bir lövhə düzəltmişdilər. Göstər-sinlər ki, azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarından didərgin salınıb.

Əslində, bu hərəkət Ermənistanın Azərbaycana qarşı, xalqımıza qarşı etdiyi etnik təmizləmənin təzahürü idi. Çünki mülki vətəndaşlar öz əmlakını qoyub, bəziləri ayaqyalın işğal edilmiş torpaqlardan çıxmağa məcbur olmuşdular. Ermənilər bu lövhəni xarici turistlərə nümayiş etdirərək öz ordusunun gücünü göstərməyə, mif yaratmağa çalışırdılar ki, guya Ermənistanın məğlubedilməz ordusu var. Azərbaycanlılar isə şəxsi maşınlarını qoyub, öz torpaqlarından çıxmışlar. Biz bunu unutmamışıq və bu lövhə erməni fərariliyinin təzahürüdür. Çünki bu nömrələr hərbi yük maşınlarının nömrələridir. 522 hərbi yük maşını Azərbaycan ordusu tərəfindən məhv edilib və ya qənimət kimi götürülmüşdür. Hələ müharibənin getdiyi dövrdə mən göstəriş vermişdim ki, nömrələr yığılsın, saxlanılsın, gün gələcək biz bu nömrələri nümayiş etdirəcəyik.

Hərbi qənimətlər parkı

Hərbi qənimətlər parkı

Dekabrın 10-da keçirilmiş hərbi parad-
da bu lövhə nümayiş etdirildi. Azadlıq
meydanında, bütün xalqımızın gözü
qarşısında Ermənistanın məğlubiyyəti,
erməni fərariliyi bir daha göstərildi. Bu
gün Hərbi Qənimətlər parkında bu
lövhə nümayiş etdirilir. Yük maşınları-
nın burada sərgilənən nömrələri götü-
rölmüş texnikanın, sadəcə, kiçik hissə-
sini təşkil edir. Düşmənin 522 hərbi
yük maşını məhv edilib, qənimət kimi
götürülüb. Buraya gələn hər bir insan
- Azərbaycan vətəndaşı, ölkəmizə
gələcək qonaqlar bunu görəcəklər.
Ermənilər də bunu görsünlər. Görsün-
lər ki, onların bəd əməlləri cavabsız
qalmadı. Budur, onlara verilən cavab.
Qarabağ Azərbaycandır!”

Hərbi Qənimətlər parkı düşmənin qı-
cığ mənbəyinə, xalqımızın və ölkə-
mizə gələn qonaqların isə ən çox zi-
yarət etdiyi məkanlardan birinə
çevrilmişdir.

Terror davam edir

10 noyabr bəyanatı Ermənistanın məğlubiyyətini, Azərbaycanın isə böyük qələbəsini rəsmiləşdirdi.

Lakin bəyanatdan sonra da erməni hərbi dəstələri təxribatlardan əl çək-mədilər. Qarabağ dağlarında gizlənən erməni terrorçu qruplaşmaları 10 noyabr bəyanatından sonra da Azərbaycan ordusunun mövqelərinə qəfil hü-cumlar təşkil edirdi. Nəticədə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə quruculuq iş-ləri həyata keçirən bir neçə mülki şəxs və əsgərimiz həlak oldu.

Bütün bunlar ordumuzun yenidən an-titerror əməliyyatı keçirməsinə səbəb oldu. Noyabr-dekabr aylarında həyata keçirilən belə əməliyyatlar nəticəsin-də erməni hərbi dəstələri tərk-silah edildi və 162 terrorçu əsir götürüldü. Onlar Azərbaycan qanunları əsasında mühakimə edildilər.

Quruculuq başlayır

Dünya ictimaiyyəti təkcə qələbəmizin şahidi olmadı: onlar işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə ermənilərin

törətdiyi dəhşətli dağıntıları, qəbris-tanlıqların və tarixi abidələrimizin məhv edilməsini də gördülər. Hazırda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin işğaldan azad edilmiş bölgələrimizə səfərlərində ölkəmizdə olan xarici dövlətlərin və informasiya agentlikləri-nin nümayəndələri də iştirak edirdilər.

“Qafqazın Hirosiması” adlandırılan Ağ-dam tamamilə dağıdılmış, Füzuli, Cəb-rayıl, Zəngilan rayonları erməni vanda-lizminin əyani nümunələri kimi dünya ictimaiyyətini də heyretə gətirdi.

Ağdam məscidi azad olunduqdan sonra

Fizuli şəhərinin qalıqları

İndi dövlətimizin qarşısında duran ən böyük məsələ işğaldan azad edilmiş ərazilərdə quruculuq işlərinin aparılması, məcburi köçkünlərin tezliklə öz yurd-yuvalarına qayıtmasıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin göstərişi ilə Füzuli şəhərində böyük hava limanının tikintisinə, Şuşaya isə “Zəfər yolu” adlandırılan yolun çəkilişinə başlanılıb. Lakin ərazilərin minalanmış olması və Ermənistan rəhbərliyinin bu ərazilərin mina xəritələrinin Azərbaycana təhvil verməməsi quruculuq işlərinin həyata keçirilməsinə böyük maneə törədirdi. Müharibədən keçən bir neçə ay ərzində 20-dən artıq Azərbaycan vətəndaşı minaya düşərək həyatını itirmiş. 40 nəfər isə yaralanmışdır.

2021-ci ilin iyunun 12-də birbaşa hərbi əməliyyatda iştirak etmədiyi və cinayət törətmədiyi məhkəmə yolu ilə sübuta yetirilmiş 15 hərbi əsir Ermənistanə qaytarıldı. Əvəzində düşmən tərəfi Ağdamın mina xəritəsini Azərbaycana təqdim etdi. Məlum oldu ki, ermənilər Ağdamı xaraba qoymaqla kifayətlənməmiş, rayon ərazisinə 97 min ədəd mina basdırmışlar.

Zəfər yolunun inşası

Fizuli hava limanının layihəsi

Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikinti-quruculuq işləri davam etdirilir. Ağdam şəhərinin yeni bərpa layihəsi hazırlanıb. Füzuli şəhərində kiçik elektrik stansiyası fəaliyyətə başlayıb. Quruculuq işlərinə xarici şirkətlər də cəlb edilib. Şübhəsiz ki, Azərbaycan dövlətinin səyləri nəticəsində yaxın illərdə xaraba vəziyyətdə olan ərazilərimiz yenidən çiçəklənəcək, məcburi köçkünlər öz ata-baba yurdlarına qayıda biləcəklər.

Şuşa bəyannaməsi- qardaşlığın təzahürü

Təkcə 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə deyil, müharibədən sonrakı aylarda da Azərbaycan-Türkiyə dostluğu və qardaşlıq münasibətləri yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir. Ölkə başçısı İlham Əliyevin də vurğuladığı kimi, “iki dövlət arasında bu cür səmimi münasibətlər dünyada nadir rast gəlinən münasibətlərdəndir”.

2021-ci ilin iyunun 15-də Azərbaycan Prezidentinin dəvəti ilə Türkiyə Prezidenti R. T. Ərdoğanın Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi elan edilmiş Şuşa şəhərinə səfəri baş tutdu. Şuşaya edilən bu səfərin, iki dost və qardaş ölkə başçılarının məhz burada – Qarabağın üzük qaşında görüşməsinin böyük rəmzi mənası var.

Şuşada imzalanan birgə Bəyannamə Ermənistanda hələ də revanş almaq barədə düşünən sərsəm düşüncə sahiblərinə və onların havadarlarına böyük bir mesaj oldu. Şuşa bəyannaməsi hər iki ölkənin vahid hərbi-siyasi mövqedən çıxış etməsini, ölkələrimizin ərazi bütövlüyünə təhdid və təhlükə yaranarsa, qarşılıqlı hərbi yardımları özündə əks etdirən vacib sənəd oldu.

Şuşa Bəyannaməsi iki dost və qardaş ölkə arasında münasibətlərin ən yüksək səviyyəyə çatdırılmasını təmin edir, həmçinin regionda sülhün və sabitliyin bərpa edilməsini, Qafqaz dövlətləri arasında əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayır.

Türkiyə prezidentinin Qarabağa səfəri

Şuşa bəyannaməsinin imzalanması

Şuşa Bəyannaməsi

(ixtisarla)

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Azərbaycanın və bütövlükdə Türk dünyasının qədim mədəniyyət beşiyi olan Şuşa şəhərində görüşünün tarixi əhəmiyyətini vurğulayaraq,

İki dost və qardaş ölkə arasında imzalanmış bütün beynəlxalq sənədlərə, bununla əlaqədar 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinə sadıq olduqlarını bir daha təsdiq edərək,

...Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikasının müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı kimi milli maraqlara söykənən məsələlərdə ikitərəfli və çoxtərəfli formatlarda həmrəylik və qarşılıqlı yardım prinsiplərindən çıxış edərək,

...Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün və Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin müdrikəsinə söylədikləri “Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir” və “Bir millət, iki dövlət” ifadələrinin xalqlarımızın milli-mənəvi sərvəti kimi dəyərləndirildiyini xüsusi vurğulayaraq, bəyan edirlər:

Azərbaycan Ermənistanın 30 illik təcavüzünə son qoyulmasında, işğal olunmuş torpaqların azad olunmasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində Türkiyə Respublikasının mənəvi-siyasi dəstəyini yüksək qiymətləndirir. Tərəflər Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, eləcə də region dövlətləri arasında münasibətlərin normalaşdırılması və uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi istiqamətində səylərini davam etdirəcəklər. Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasının xüsusi coğrafi vəziyyəti nəzərə alınacaqdır.

Tərəflərdən hər hansı birinin fikrincə, onun müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi təqdirdə, Tərəflər birgə məsləhətləşmələr aparacaq və bu təhdid və ya təcavüzün aradan qaldırılması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq təşəbbüs həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəklər. Bu yardımın həcmi və forması təxirə salınmadan keçirilən müzakirələr yolu ilə müəyyən edilərək birgə tədbirlər görülməsi üçün müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsinə qərar veriləcək və Silahlı Qüvvələrin güc və idarəetmə strukturlarının əlaqələndirilmiş fəaliyyəti təşkil olunacaqdır.

Tərəflərin Təhlükəsizlik Şuralarının milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə müntəzəm olaraq birgə iclasları keçiriləcəkdir və bu icaslarda milli mənəfe, Tərəflərin maraqlarına toxunan regional və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərinin müzakirəsi həyata keçiriləcəkdir.

LAYIHƏ

QƏHRƏMANLAR UNUDULMUR

Vətən bizim varlığımız, fəxrımız, qürurumuzdur. Vətən uğrunda, onun azadlıq və istiqlaliyyəti yolunda canını qurban verən, xalqın rifahı və xoşbəxtliyi naminə şəhid olan qəhrəmanlar heç vaxt unudulmur, öz ölümləri ilə ölümsüzlüyə qovuşurlar.

Təbiəti və xarakteri baxımından humanist, sülhsevər Azərbaycan xalqı heç kəsin torpağına göz dikməmiş, öz doğma yurdunu, torpağını qorumuş, lazım gəldikdə canını bu yolda qurban verməkdən çəkinməmişdir. Qarabağın azadlığı uğrunda gedən savaşlar göstərdi ki, Azərbaycan, doğrudan da, qəhrəmanlar diyarı, igidlər və cəsurlar məskənidir.

Zorla cəlb edildiyimiz torpaq savaşında yurdumuzun hər qarışı uğrunda tərəddüd etmədən həyatını qurban verən vətənpərvər oğul və qızlarımızın şücaəti Vətənin müqəddəs bir varlıq və məkan olduğunu bir daha əyani şəkildə sübuta yetirdi. Xalqımız vətən və millət naminə ölkəmizə qarşı törədilən bir sıra cinayətlərə, xüsusilə də erməni təcavüzü və terrorizminə qarşı səfərbər olub ölüm-dirim mübarizəsinə qalxdı. Bu mübarizədə bir çox igid oğullarımız şəhid oldu.

Qəhrəmanlığın əsas amili vətənpərvərlikdir. Vətənpərvərlik insanda fədakarlıq, qəhrəmanlıq və məğlubedilməzlik

Qəhrəmanlıq nə yalnız bir yüksəliş deməkdir,
Nə də ulduzlar kimi parlayıb sönməməkdir.
Ölməzliyi düşünmək boşuna bir əməkdir,
Qəhrəmanlıq, vuruşub, bir daha dönməməkdir!

Türk şairi Hüseyn Nihal Atsız

hissi yaradır, apardığı mübarizədə inam hissini gücləndirir. Müstəqilliyimiz və ərazi bütövlüyümüz uğrunda canlarını fəda edən qəhrəman oğullarımız bunu bir daha sübut etdilər.

MƏNBƏ

“Vətən yolunda şəhid olanlar ölmürlər, xalqın qəlbində, ürəyində əbədi yaşayırlar... Biz onların qəhrəmanlığı, şəhidliyi ilə fəxr edirik. Bu bizim millətimizin iftixarıdır”.

Ümumilli lider
Heydər Əliyev

MƏNBƏ

Biz böyüməkdə olan nəslin vətənpərvərlik ruhunda, milli-mənəvi dəyərlərimiz ruhunda tərbiyə edilməsinə çox böyük əhəmiyyət veririk.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyev

Müəllimlikdən qəhrəmanlığa

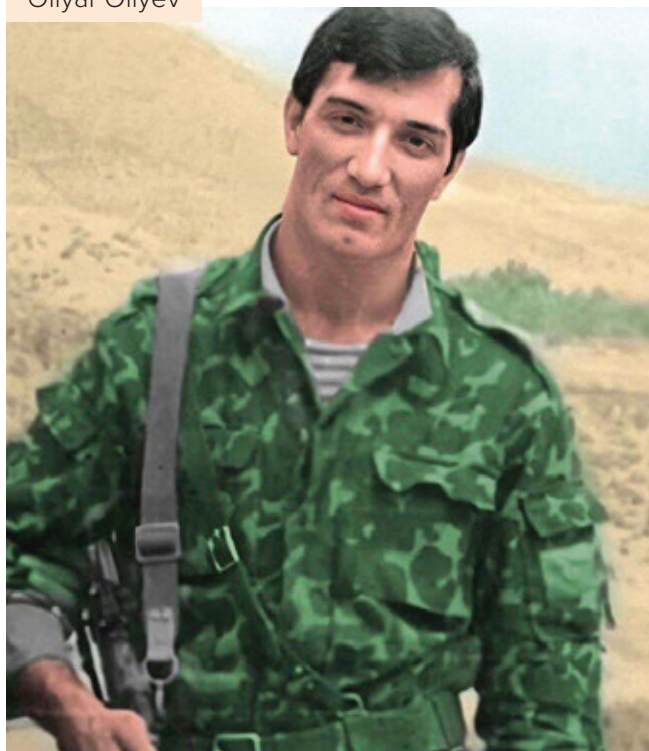
Əliyar Əliyev respublikanın adlı-sanlı idmançılarından biri olmaqla yanaşı, idman müəllimi kimi də çalışırdı. Dəfələrlə gülüş üzrə respublika, ümumittifaq və beynəlxalq yarışlarda qalib gəlmiş gənc pəhləvan, bir sıra mühüm yarışların hakimi də olmuşdu. Respublikanın ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edən Əliyar Ermənistanın ölkəmizə qarşı təcavüzü başlayanda cəbhəyə ilk gedən könüllülərdən olmuşdur.

1990-cı ilin aprel ayında düşmənin böyük qüvvə ilə mühüm strateji əhəmiyyəti olan ətraf yüksəkliklərə hücum edəcəyi gözlənilirdi. Tabor komandiri Əliyar Əliyev düşmənin taktikasına yaxşı bələd idi. O, hücumun ya gecəyarıdan keçmiş, ya da səhər açılmamış başlayacağını təxmin etmişdi və zəmində yanılmamışdı. Dan yeri sökülməmiş, Topağac yüksəkliyi toplardan şiddətli atəşə tutuldu. Əliyarın başçılıq etdiyi dəstə hücumu qətiyyətlə dəf edərək, düşməne güclü əks-zərbə

endirdi. Cəsur komandirin uzaqqörənliyi nəticəsində döyüş tam qələbə ilə başa çatdı, düşmən xeyli canlı qüvvə və hərbi texnikasını itirərək geri çəkilməyə məcbur oldu.

Ə.Əliyevin komandiri olduğu hərbi birləşmə Laçın rayonunun ərazilərini erməni işğalçılarından azad etmək üçün güclü əks-hücum əməliyyatına başladı. Qısa müddət ərzində düşmənin 30-dan artıq mövqeyi darmadağın edildi.

Əliyar Əliyev

Laçın rayonunun mərkəzində gedən döyüşlərdə Əliyarın adı bir əfsanəyə döndü. Hər yerdə onun igidliyindən danışıldılar. Onun hərbi birləşməsi “Tikanlı zəmi” deyilən dağa qədər irəliləmişdi. Düşmənin xeyli canlı qüvvəsi və hərbi texnikası məhv edilmişdi. Lakin o, yüksəkliyə çata bilmədi, düşmən gülləsinə tuş gələrək şəhid oldu. Qubadlı rayonunun Qəzyan kəndində

dəfn edildi, rayonda abidəsi qoyuldu. Ə. Əliyev Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunmasında, dinc əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində göstərdiyi şəxsi igidlik və şücaətə görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Döyüş yoldaşının xatirələrindən:

"Əliyarın ölümü ilə bütün Qubadlı kəndərə büründü, camaat ona 40 gün yas saxladı. Təbii ki, bu camaatın ona məhəbbətindən irəli gəlirdi. Çünki o, qubadlıların dirəyi, dayağı idi... Hamı onunla fəxr edirdi. Həmişə deyirdilər ki, Əliyar kimi oğlu olan oba basılmaz. Ölümünün qırxıncı günü rayon mərkəzində onun abidəsinin açılışı oldu".

Cəsur azərbaycanlı

Rusiyada yaşayan Vəzir doğma torpağında gedən döyüşlərdə iştirak etmək üçün Vətənə dönmüşdür. Tərtər özünü müdafiə batalyonunda sırası döyüşçü kimi mübarizəyə başlayan Vəzir batalyon komandirinin müavini vəzifəsində yüksəlmiş, batalyonun kəşfiyyat bölməsinin rəhbərliyini öz üzərinə götürmüşdü. Bütün döyüş əməliyyatlarından, ən azı, bir gün əvvəl bir qrup döyüşçü ilə düşmən arxasına keçir, onların canlı qüvvəsi, texnikası barədə dəqiq məlumatlar gətirirdi. Onun həmişə uğurla keçən əməliyyatları döyüş yoldaşlarını ruhlandırır, onları qələbəyə səsləyirdi. Yoldaşları onu əfsanəvi qəhrəman kimi tanıyırdılar.

Azərbaycan Respublikasının ən yüksək fərqlənmə dərəcəsi "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" və "Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı" fəxri adlarıdır.

"Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adı Azərbaycan Respublikasının "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adının müəyyən olunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının müəyyən olunmuşdur. Bu fəxri ad Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi və inkişafı naminə xalq qarşısında müstəsna xidmət və rəşadətli olan şəxslərə verilir.

Bu fəxri ad işğal edilmiş ərazilərin azad olunması zamanı düşmənin tam məğlub edilməsi üçün qarıya qoyulmuş döyüş tapşırıqlarına və Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədinin bərpa edilməsi üzrə döyüş əməliyyatlarına yüksək peşəkarlıqla rəhbərlik etməsinə, həmçinin döyüş əməliyyatlarında göstərdiyi şəxsi qəhrəmanlığa görə verilir.

"Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı" medalı 2020-ci il noyabrında "Vətən müharibəsində qələbə münasibətilə Azərbaycanın orden və medallarının təsis edilməsi" ilə əlaqədar müvafiq qanuna əlavələrin edilməsi və dəyişdirilməsi nəticəsində təsis edilmişdir. "Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı" medalının əsasnaməsi və medalın təsviri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

MƏNBƏ

Əsil yüksək əxlaqlı, xeyirxah adam yalnız o adam hesab edilə bilər ki, o özünün bütün hərəkət və davranışlarını əsil vətənpərvərliklə uyğunlaşdırır.

Azərbaycan dramaturgiyasının banisi
Mirzə Fətəli Axundzadə

Ağır döyüşlərdən birində yaralanan Vəzir müalicə aldıqdan sonra yenidən cəbhəyə qayıtdı. Ağdərənin Qlobus yüksəkliyi uğrunda gedən ağır döyüşdə qəhrəmancasına həlak oldu. Ölümündən sonra Vəzir Orucova Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Vəzir Orucov

MƏNBƏ

“Əsas qüvvələrin insanları ön xətdən çıxarmağa çalışdığı bir zamanda Orucov maşınını atışma gedən istiqamətə sürməyə hazırlaşdı. Hansı ki, ora əsl cəhənnəm idi. ... Orucov mənimlə birgə yaralılara yardım etmək üçün ön xəttə getmişdi. Ermənilərin muzdlu tutduğu rus əsgərləri bizi tutmuşdular, güllələmək istəyirdilər. Lakin rus əsgərlərindən biri məni tanıdığından razılaşırdılar və özününkülərə xəbər verdilər ki, indi bir azərbaycanlı qaçıb gedəcək və ona güllə atmaq olmaz.

Vəzir isə qaçmadı. O, partladılmış maşınında qurdalanıb öz silahını tapdı. Sonra da mənimlə əl verib görüşəndən sonra çıxıb getdi. O, elə addımlayırdı ki, Şekspirin heç bir qəhrəmanı elə gedə bilməzdi. O, kürəyini arxaya çevirib sakitcə getməklə sübut edirdi ki, heç vaxt düşmən qarşısından qaçmayacaq. Heç güllə səsi eşidəndə də addımlarını sürətləndirmədi. ...

Heç kim inciməsin, ancaq mənim indiyədək tanıdığım ən cəsur azərbaycanlı olub”.

Rus jurnalisti
Aleksandr Nevzorov

Öndə gedən komandir

Allahverdi Bağırov uşaqlıqdan idmana böyük maraq göstərirdi. Qarabağ hadisələri başlayana qədər o, Ağdamda futbolçu kimi tanınmış və “Qarabağ” futbol komandasında fəaliyyət göstərmişdi. Haqsızlıqla barışmayan, sözübütöv, mərd insan olan Allahverdi ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına hücumu başlayan kimi könüllülər batalyonu yaratmış, Ağdamın bir sıra kəndlərinin müdafiəsində mərdliklə vuruşmuşdur.

Allahverdi Bağırov

Xocalı faciəsi baş verən zaman Allahverdi Bağırov əsgərləri ilə bərabər Əsgəran yaxınlığında yüzlərlə soydaşımızı xilas etmiş, hətta bəzi kəndləri düşməndən azad etmişdir. Məhz Allahverdinin ermənilərlə danışıqları nəticəsində hərbi operatorlar Seyidağa Mövsümlü və Çingiz Mustafayev Xocalıda baş verən faciənin görüntülərini lentə ala bilmişdilər.

Allahverdi Bağırovun ən böyük uğuru Aranzəmin kəndi uğrunda döyüşdə olmuşdur. Burada onlarla erməni əsgərini məhv etmiş, 10 nəfəri isə əsir götürmüşdü. O inanırdı ki, tezliklə mü-

haribə bitəcək və qoşunlarımız Xankəndinə qədər irəliləyəcəkdir. Lakin cəsur komandir arzusuna çatıbilmədi. Gözətçi məntəqələrini yoxlayıb qərargaha dönərkən sürücü ilə birlikdə minaya düşdü. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Bağırov Allahverdi Teymur oğluna ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Döyüş yoldaşının xatirələrindən:

Allahverdi Bağırov yeganə komandir idi ki, qabaqda gedirdi. O, çox ciddi, tələbkər adam idi. Bir dəfə kəndi alanda dedi ki, birdən kimsə kənddə əhalini qarət edə, doğma oğlum da olsa, güllələyəcəm. Biz oğurluğa getmirik, torpaq almağa gedirik.

Qəhrəman tankçı

Milliyyətə yəhudi olan Albert Aqarunov müharibənin qızğın vaxtında könüllü olaraq cəbhəyə yollanır. O zaman yenicə yaranmaqda olan Milli Ordumuzun yüksək ixtisaslı tankçılara böyük ehtiyacı vardı. Albert tank komandiri təyin edilir və Şuşa cəbhəsinə göndərilir. Onun tank heyəti tezliklə bütün cəbhə xəttində şöhrət qazanır. Cəsur tankçı Xankəndi, Daşaltı və başqa istiqamətlərdə düşməni dəfələrlə pərən-pərən salır, onlarla düşməni və xeyli hərbi texnikanı məhv edir.

Ermənilər Laçına gedən yolu kəsməklə Şuşanı tam mühasirəyə almaq istəyirdi. Albert döyüş əmri alır və dərhal tankını həmin istiqamətə yönəldir. Erməni tankları ilə aradakı məsafə getdikcə daralırdı. Fərsəti əldən verməmək üçün o, tankın sürətini daha

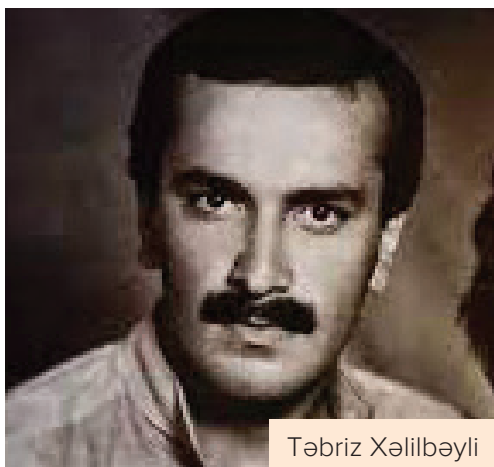
Albert Aqarunov

da artırır və sərrast atəşlə düşmənin öndə gələn tankını məhv edir. Döyüşdə neçə-neçə düşmən texnikasını sıradan çıxarır. Albert yenidən həmləyə keçməyə can atırdı. Şəhid olan piyada əsgərlərimizin üzərindən keçməmək üçün tankı saxlayıb onları yoldan kənara çəkərkən düşmən snayperinə tuş gəlir. Ölümündən sonra ona Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verildi.

Şairin igid oğlu

Xəlilbəyli Təbriz xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün ailəsində dünyaya göz açmışdı. Ermənilərin Azərbaycana təcavüzü və torpaq iddiaları Təbrizi gecəgündüz rahat buraxmırdı. O cəbhəyə getməyə can atır, Qarabağın işğalçılardan təmizlənməsində fəal iştirak etmək istəyirdi. Nəhayət, könüllü olaraq

cəbhəyə yola düşdü. Təbriz qısa döyüş yolu keçsə də, yoldaşları arasında böyük nüfuz və hörmət qazanmışdı. Onu cəsur bir döyüşçü kimi tanıyırdılar. Təbriz Xəlilbəyli neçə-neçə yaralı əsgəri atəş altından çıxarmış, düşmənin xeyli canlı qüvvəsini məhv etmişdi. Döyüş şücaətlərinə görə o, Daxili İşlər Nazirliyinin “Boz qurd” mükafatına layiq görülmüşdü. Döyüşlərin birində qəhrəmancasına həlak olan Təbrizə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Təbriz Xəlilbəyli

mənistan vertolyotu enmiş və vertolyotdakı xarici jurnalistlər onunla görüşmək istəmişlər. Xarici jurnalistlərin Kovalyova “Siz russunuzmu?” sualına o: “Bəli, mən rusam, Azərbaycan isə vətənimdir”, - cavabını vermişdir.

Yuri Kovalyov Goranboy rayonunun kəndlərinin azad edilməsində böyük şücaət göstərmişdir. Düşmən snayperləri onu dağlar, daşlar arasında da axtarırdı. Başına böyük məbləğdə pul qoyulmuşdu. O, Xocavənd rayonu ərazisində aparılan növbəti əməliyyatdan qayıdarkən maşını qəflətən atəşə tutulur və ağır yaralanır. Atəş sən-gimək bilmirdi. Bütün varlığı ilə Azərbaycanı sevən, onu özünə əsl Vətən bilən Yuri Xocavənd rayonu ərazisində qəhrəmancasına həlak olur, döyüş yoldaşı isə yaralanır, ermənilər maşına yaxınlaşanda partlayış baş verir. Onlar ölüm ayağında belə bir neçə düşməni məhv edirlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Kovalyov Yuri Petroviç ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

Xüsusi təyinatlı qəhrəman

Azərbaycan torpaqlarının işğala məruz qalması və soydaşlarımızın öz dədə-baba torpaqlarından zorla qovulması Yuri Kovalyovu da narahat edirdi. Elə bu səbəbdən də o, Daxili İşlər Nazirliyinin Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsinə qəbul edilir və döyüş bölgələrində mərdliklə vuruşur.

Y.Kovalyov Şuşanın Qaladərəsi kəndində Azərbaycan jurnalistlərini müşayiət edərkən gözlənilmədən ora Er-

Yuri Kovalyov

Döyüş yoldaşının xatirələrindən:

O, cəbhə xəttindən anasına göndərdiyi şəklin arxasına "Qarabağ mənim vətənimdir, iftixarımdır, sevincimdır, kədərimdir" sözlərini yazmışdı.

Dağlarla Ülfət bağlayan Ülfət

Ölkə xaricində hərbi xidmətini başa vuran və 1991-ci ildə vətənin ağır günlərində Azərbaycana döən Ülfət Kərimov müqəddəs torpaqlarımızı erməni qəsbkarlarından qorumaq üçün könüllü olaraq döyüşlərə yollanır. Ağdərə, Laçın, Kəlbəcər döyüşlərində igidlik göstərən, qısa müddətdə dəfələrlə mükafatlar alan Ülfət tezliklə leytenant hərbi rütbəsi alaraq bölük komandiri vəzifəsinə qədər yüksəlir. O, yüksək əsgəri keyfiyyətləri, bənzərsiz təşkilatçılıq qabiliyyəti, hərbi hünəri ilə hamını heyran qoymuşdu. Erməni işğalçıları Ağdərə rayonunun kəndlərinə hücum edən zaman Ülfət xeyli sayda düşmən əsgərini və texnikasını məhv edir.

Ülfət Kərimov

Ülfətin sonuncu döyüşü Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndində oldu. Tamamilə mühasirədə olan Ağdabandan əhali hələ çıxarılmamışdı. Nəyin bahasına olursa-olsun əliyalın, dinc sakinləri xilas etmək lazım idi. Gənc leytenant ölüm-dirim savaşına qalxdı. Düşmən qüvvələrinin həddən çox olması onu qorxutmadı. Qumbaraatanla bir düşmən tankını, əl qumbarası ilə digərini məhv etdi. Sonuncu qumbarası ilə zirehli maşının üstünə sıçrayan və onu da partladan Ülfət özü də qəhrəmancasına həlak oldu. Ölümündən sonra "Azərbaycan Bayrağı" ordeni ilə təltif edilmişdir.

Murov qartalı

Aprel döyüşlərində böyük hünər, rəşadət göstərərək şəhidlik zirvəsinə yüksəlmiş Vətən oğullarının hamısı qəhrəmandır. Onların apreldə cəmi bir neçə gün davam edən döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlıqlar hər bir Azərbaycan gənci üçün, sözün həqiqi mənasında, bir nümunədir. Çünki onlar şəhid olsalar da, Azərbaycan ordu-sunu qalib orduya çevirə bildilər. Elə öz adlarını da Azərbaycan xalqının qəhrəman oğulları kimi tarixə yazdılar.

Aprel şəhidləri arasında bir kəşfiyyatçı var: polkovnik-leytənant Raquf Orucov! Onun düşmən arxasında uğurla həyata keçirdiyi bir neçə xüsusi əməliyyatlı əməliyyat Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin tarixində nadir əməliyyatlardan sayılır. Raquf Orucov şəhid olduğu günədək bir çox təltiflərə, o cümlədən Ali Baş Komandanın müvafiq fərmanları ilə "Hərbi xidmətlərə görə" və "İgidliyə görə" medallarına layiq görülmüşdür.

Rağuf Orucov 1990-cı ildə Ağdam rayonundan Sovet ordusunda həqiqi hərbi xidmətə çağırılmış, cəmi bir il Rusiyada xidmət etmişdir. Burada olarkən Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüz xəbərini eşitmiş, dərhal Azərbaycana qayıtmış, könüllü olaraq Ağdam rayonundakı özünümüdafiə batalyonuna yazılaraq torpaqlarımızın ərazi bütövlüyü uğrunda döyüşlərə qatılmışdır.

Rağuf Orucov komandanlıq etdiyi əməliyyatların öhdəsindən uğurla gəlmiş, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə düşmənin gücü və mövqeləri barədə daha dəqiq, zəngin və xüsusi hərbi əhəmiyyətli məlumatlar vermişdir.

Aprel döyüşlərində şəhid olmuş bu qəhrəman kəşfiyyatçı-zabitin məzarını təkcə qərənfillər deyil, həm də müxtəlif illərdə komandiri olmuş əsgərlərinin məktubları bəzəyir.

Rağuf Orucov

Rağuf Orucovun komandiri:

“1998-ci il idi. Kəlbəcərin Yanşaq kəndi istiqamətində kəşfiyyat məlumatlarının toplanması və videoçəkiliş üçün kəşfiyyat qrupuna həmin əraziyə getmək barədə əmr verilmişdi.

... Vəziyyətlə əlaqədar Rağuf ilə məsləhətləşdik və qərara aldığımız ki, əməliyyatı onun komandiri olduğu qrup təkbəşinə həyata keçirsin. Onun 6 nəfərdən ibarət kəşfiyyat dəstəsi videokamera ilə yola düşdü. Qrup üzvləri Ömər aşırımından Yanşığa qədər uzaq bir məsafə getməli idilər. Rağuf lazım olan məntəqəyə çatanda əlaqə saxlayıb apardıqları müşahidələr barədə məlumat verirdi.

... Bildirdi ki, erməni əsgərləri səhər düzülüşünə dayanıblar, onları çəkirəm. Bir qədər sonra, təxminən səhər saat 8 radələrində yenidən əlaqə saxladım. Dedi ki, düşmən məni görür, nə etməli olduğumu bilmirəm. Çünki bir tərəf açıqlıqdır, yerimi dəyişsəm, təhlükə bir qədər də artacaq. Soruşdum ki, qərarın nədir? Dedi ki, qərar qəbul edirəm ki, geri qayıdaq. Dedim, geri qayıdın. Allah eləməmiş, bir hadisə baş versə, mənə xəbər et ki, buradan sizə dəstək verə bilək. Axşam radələrində məlum oldu ki, Rağuf gəlmiş, düşmənin arxasında aşağıda mövqe tutublar, amma yuxarıda ermənilərin postu yerləşdiyindən hərəkət edə bilmirlər. Qrupun bütün heyəti erməni postundan aşağıda dərənin içində qaldı. Biz də dərəyə endik ki, onlara kömək edək, çünki yükləri olduğu üçün yuxarı qalxmaq çətin idi. Bu ərazi elə bir yer idi ki, yalnız kəndirlər vasitəsilə dərənin dibindən yuxarı qalxmaq olardı. Bu cür çətinliklərə baxmayaraq, biz o əməliyyatı da uğurla başa vurduq...”

Özünə şəhidlik arzulayan gizir

Gizir Pəncəli Teymurov uşaq yaşlarından müəllim olmaq istəsə də, Xocalı soyqırımını ilə bağlı kadrlara baxdıqdan sonra hərbiçi olacağını qətiləşdirdi.

2016-cı ilin aprel ayında Azərbaycan-Ermənistan təmas xəttində baş verən atışma zamanı Tərtər istiqamətində düşmənlə döyüşə girmiş, döyüş yoldaşları ilə birlikdə Talış yüksəkliyinin alınmasında və Talış kəndində çoxlu sayda düşmənin məhv edilməsində şəxsi igidliyi ilə fərqlənmişdi.

Ancaq Pəncəli şəhid olmuş və xidmətlərinə görə ölümündən sonra "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif olunmuşdur.

Hərbi tapşırıqları uğurla başa çatdırdığına görə müxtəlif döyüş mükafatları, medallarla təltif olunan Pəncəli ən böyük mükafatını 2015-ci ildə almışdı. Həmin vaxt işğal altında olan Kəlbəcər rayonunda xüsusi əməliyyat zamanı Ermənistan ordusuna məxsus bir neçə texnika, ağır artilleriya və iyirmi-dən çox hərbiçi məhv etmişdi. Buna görə düşmənin ən yüksək dairələri onun başına külli miqdarda pul qoymuş, ölüsünü və ya dirisini gətirənə ən yüksək mükafat vəd etmişdilər.

Kəlbəcərdəki əməliyyatda göstərdiyi yüksək bacarıq və peşəkarlığı, nümunəvi xidməti nəzərə alınaraq Prezidentin Sərəncamı ilə "İgidliyə görə" medalı ilə təltif olunmuşdur. Sona qədər vuruşan Pəncəli arzusuna çataraq şəhid olmuşdur. O, xidmətlərinə görə ölümündən sonra "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif olunmuşdur.

Pəncəli Teymurov

Pəncəli Teymurovun öz toyunda çıxışından

"Dostlar, həqiqətən, bəzi şeylər var ki, bizim əlimizdə deyil. Amma mən sidq ürəklə deyirəm. Hər zaman, hər an xalqım üçün, torpağım üçün, Vətənim üçün canımdan, qanımdan keçməyə hazıram. Həmişə arzu etmişəm ki, Vətənim üçün şəhid olum, tabutum Azərbaycan Respublikasının üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağına bükülüb dəfn olunmağa aparılsın".

şəiri oxumaq üçün,
skan edin!

Artilleriya atası

İlqar Mirzəyev Anzor oğlu hərbi fəaliyyətə başladıqdan sonra hərbi məktəblərdə artilleriya sənətini tədris etmişdir. Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında təhsilini artıran İlqar Müdafiə Nazirliyinə müraciət edərək artıq bölgələrdə xidmət etmək istədiyini bildirir. Gəncə, Naxçıvan, Beyləqan, Goranboy və Şəmkirdə xidmətdə olur. Qüsursuz xidmətinə görə ona növbədənəknər mayor rütbəsi verilir. Müxtəlif vaxtlarda haubitsalı* artilleriya divizion komandirinin müavini və komandiri vəzifələrini yerinə yetirmişdir.

İZAH

Haubitsa – müdafiə qurğularını məhv etmək üçün artilleriya silahı növü

İlqar Mirzəyev

Artilleriya sənətinin dərinədən öyrənilməsi və öyrədilməsində İlqar Mirzəyevin mühüm xidmətləri olmuşdur. Bu xidmətlərinə görə onu “Müasir dövrün Əli ağa Şıxlinskisi”, “Artilleriya atası” adlandırmaq olar.

Aprel döyüşlərində xidmətlərinə görə “Vətənə xidmətə görə” II və III dərəcəli medalla təltif olunur. 2018-ci ildə polkovnik rütbəsinə yüksəlir və bir il sonra korpuslardan birinin Artilleriya rəisi təyin olunur.

2020-ci ilin iyulunda Ermənistan silahlı qüvvələri Tovuz istiqamətində mövqelərimizi ələ keçirmək üçün hücumə cəhd edirlər. Aprel döyüşlərində olduğu kimi, bu ərazidə də şiddətli döyüşlər zamanı yaxın dostu general-mayor Polad Həşimov və digər döyüş yoldaşları ilə birlikdə vuruşurlar. Lakin qəhrəmancasına şəhid olurlar. Polad Həşimovla birlikdə II Fəxri xiyabanda dəfn olunur. Prezident İlham Əliyev Şəhid polkovnikin dəfni zamanı ailə üzvləri ilə əlaqə saxlayaraq başsağlığı verir. İlin sonunda İlqar Mirzəyevə Prezidentin fərmanına əsasən “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı” adı verilir.

Məğlubedilməz general

Hikmət Mirzəyev fəaliyyəti ilə həm ölkə rəhbərliyinin, xalqın, həm də kollektivin rəğbətini qazanmışdır. Uğurlu fəaliyyətinə görə Heydər Əliyev tərəfindən bir neçə dəfə medal və ordenlərə layiq görülmüş, general-mayor rütbəsinədək yüksəlmişdir. İstər Aprel döyüşlərində, istərsə də Vətən müharibəsində fəaliyyəti ilə hamının sevimlisinə çevrilmişdir. İstənilən iqlim şəraitinə uyğun müharibədə iştirak etməyi bacaran nadir insanlardandır.

Hikmət Mirzəyev

Vətən müharibəsi dövründə Cəbrayıl və Şuşanın azad olunmasındakı xidmətlərinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ona zəng edərək təbrik etmişdir. Cəbrayıl rayonunun azad olunmasında fəaliyyətinə görə H. Mirzəyevə Prezident

tərəfindən general-leytenant ali hərbi rütbəsi verilmişdir. Hikmət Mirzəyev işğal altında olan torpaqlarımızın azad olunmasında xüsusi xidmətlərinə görə "Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı" və digər medallara layiq görülmüşdür.

Sağlığında "Milli Qəhrəman" adı alan igid

Şükür Həmidov gənclik illərindən mərdliyi və cəsarəti ilə yoldaşlarından fərqlənirdi. Hərbi sahəyə marağı gündən-günə artırdı. Bu da əbəs yerə deyildi. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, müharibənin yeni-yeni alovlandığı dövrdə Şükür Həmidov sənədlərini Hərbi liseyə vermişdi. Burada təhsil aldığı zaman könüllü olaraq döyüşlərə qatılmaq arzusunda olduğunu bildirmişdir. Hərbi liseyi bitirdikdən sonra Bakı Ali Birləşmiş Komandalıq Məktəbinə qəbul olmuş və burada motoatıcı ixtisasına yiyələnərək leytenant rütbəsində hərbi hissələrin birində fəaliyyətə başlamışdır. Uğurlu fəaliyyəti rütbəcə artmasına səbəb olmuş, müxtəlif vəzifələrə irəli çəkilmişdir. Silahdaşları bildirirlər ki, Şükür Həmidovun ən böyük arzusu işğal altındakı torpaqlarımızı, eləcə də doğma Qubadlı rayonunu işğaldan azad etmək olmuşdur.

Aprel döyüşlərindəki hərbi əməliyyatlar zamanı Şükür Həmidov hərbi hissə komandiri idi. Cəbhənin Cəbrayıl rayonu istiqamətində gedən döyüşlərin idarə edilməsi məhz ona həvalə olunmuşdu. Gecə döyüşləri zamanı Cəbrayıl rayonunun Lələtəpə istiqamətində olan əlverişli mövqelər, o cümlədən

Lələtəpə zirvəsi Azərbaycan ordusu tərəfindən işğaldan azad edilmişdi. Həmin döyüşlərdə Ermənistan ordusunun "yenilməz Ohanyan xətti" olaraq tanınan müdafiə xətti 40 dəqiqə ərzində darmadağın edilmişdi.

Polkovnik-leytenant Şükür Həmidova Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasında xüsusi xidmətlərinə və döyüş tapşırığının yerinə yetirən zaman göstərdiyi şəxsi igidliyə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamına əsasən, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı; Müdafiə naziri Zakir Həsənov tərəfindən isə Şükür Həmidova vaxtından əvvəl polkovnik hərbi rütbəsi verilmişdir. Hərbi rütbə ona Lələtəpə istiqamətində səngərdə təqdim edilmişdir. Şükür Həmidov Vətən Müharibəsinin də iştirakçısı olmuşdur.

Şükür Həmidov

Korpusların birində komandir müavini olan Şükür Həmidov cənub istiqamətində aparılan döyüşləri idarə edənlərdən biri idi. Əvvəlcə o, Füzuli rayonu istiqamətində döyüşlərə qatılmış, son olaraq Qubadlı şəhərinin yaxınlığında yerləşən Mahmudlu istiqamətində döyüşmüş və burada şəhid olmuşdur. Dəfn mərasimi zamanı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev telefon vasitəsilə Şükür Həmidovun atası Nəriman Həmidova dərin hüznə başsağlığı vermişdir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində xüsusi xidmətlərinə və işğal olunmuş ərazilərin azad olunması zamanı düşmənin məhv edilməsində qarşıya qoyulmuş döyüş tapşırığını yerinə yetirən zaman göstərdiyi qəhrəmanlıq nümunəsinə, həmçinin hərbi qulluq vəzifəsini yerinə yetirən zamanı igidliyin və mərdliyin nümayiş etdirilməsinə görə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamına əsasən, Şükür Həmidov ölümündən sonra "Zəfər" ordeni ilə təltif edilmişdir.

Aslanın erkəyi, dişisi olmaz

Qarabağ savaşları dövründə qəhrəman qadınlarımızın da böyük xidmətləri olmuşdur. Onların bəziləri müharibə dövrünə aid materialları çəkib dünya ictimaiyyətinə çatdırmış, bəziləri əlində silah müdafiəyə qalxmış, bəziləri isə yaralı hərbiçilərimizə tibbi yardımlar göstərmişlər. **Onlardan Salatın Əsgərova, Gültəkin Əsgərova və Arəstə Baxışovanı göstərmək olar.**

Əsgərova Salatın ixtisasca mühəndis olsa da, ədəbiyyata olan həvəsi onu jurnalistika aləminə yönəltdi. Qara-

bağ dərdi, torpaqlarımızın bütövlüyü onun yazılarının başlıca mövzularına çevrilmişdi. O, tez-tez cəbhə xəttinə gedər, qaynar nöqtələrdən operativ materiallar hazırlayardı. Salatın bir rus zabitinin maşınına əyləşərək erməni kəndlərinin birinə yollanır. O, kənddə adamlarla söhbət edir, onları təhrikə uymamağa, barışığa çağırır.

Salatın Laçından Şuşaya gələrkən Qaladərəsi kəndi yaxınlığında erməni quldurları tərəfindən yaxın məsafədən atəşə tutulur. O, 1991-ci ildə vəhşicəsinə qətlə yetirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Salatın Əsgərovaya ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəman adı verilmişdir. Yaxınlığında həlak olduğu kənd "Salatınkənd" adlanır.

Salatın Əsgərova

Əsgərova Gültəkin uroloji xəstəxanada həkim işləyirdi. Qarabağ hadisələri başlayanda könüllü olaraq cəbhəyə yollanır. Əvvəlcə Turşsuda, sonra isə Şuşada gedən döyüşlərdə iştirak edir. Güllə yağışları altında yaralı döyüşçüləri təhlükəsiz yerlərə aparır, onlara ilk tibbi yardım göstərirdi. Şuşa işğal edildəndən sonra Laçının, Qubadlının

Gültəkin Əsgərova

müdafiəsində yaxından iştirak edir. Uzun döyüş yolu keçmiş Gültəkin Əsgərova 1992-ci ildə Aranzəmin-Naxçıvanik istiqamətində gedən ağır döyüşdə öz xidməti borcunu yerinə yetirərkən həlak olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə ona ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Baxışova Arəstə Vətən müharibəsi dövründə döyüş meydanında yaralı hərbiçilərimizə tibbi yardım göstərmişdir. O, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrunda döyüş əməliyyatlarına qatılmış və qarşıda qoyulmuş tapşırıqları məharətlə icra edərkən şəhid olmuşdur. Arəstə göstərdiyi xidmətlərə görə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamına əsasən, "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edilmişdir.

Arəstə Baxışova

MÜZƏFFƏR KOMANDAN

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun davamçısı İlham Əliyev 2003-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik edir. O, Azərbaycanın demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu yolunda inkişaf etməsinə öz töhfələrini vermişdir. Onun rəhbərliyi ilə ölkədə sosial-iqtisadi islahatlar daha da sürətlənmişdir. Yeni iş yerləri açılmış, vətəndaşların sosial rifahı xeyli yaxşılaşmışdır.

İlham Əliyev Ümummilli lider Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasını uğurla davam etdirərək ölkəmizin iqtisadi qüdrətini və beynəlxalq nüfuzunu xeyli artırmışdır. Bu, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə təkan vermişdir.

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində neft-qaz amili əsas rol oynamışdır. Bütün çətinliklərə, ağılaşılmaz maneələrə baxmayaraq, neft strategiyamız prezident tərəfindən uğurla davam etdirilir. 2013-cü ildə Avropa dövlətləri ilə “XXI əsrin müqaviləsi” adlandırılan və Azərbaycanın qaz istehsalının artırılmasına şərait yaradan müqavilə imzalandı. Bu müqavilə Azərbaycanın neft-qaz strategiyasında yeni dövrün başlanğıcını qoydu, “Cənub Qaz Dəhlizi”nin genişlənməsinə, reallığa çevrilməsinə əlverişli şərait yaratdı.

Bu layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycanın geostrateji mövqeyinin möh-

kəmlənməsinə səbəb oldu. ABŞ dövlət xadimi Zbiqnev Bjezinskinin sözləri ilə desək, “Azərbaycan enerji ehtiyatlarına görə dünyada geosiyasi əhəmiyyətə malikdir”. Üstəlik Azərbaycanın gələcəyi qonşu dövlətlərin gələcəyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Hərbi sahə İlham Əliyevin xüsusi diqqət yetirdiyi və nəzarətində saxladığı sahələrdən biridir. Belə ki iqtisadi layihələrdən gələn gəlirlərin bir hissəsi hərbi sahəyə ayrılır. Məhz Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin yaradılması da Azərbaycanın hərbi sənayesinin möhkəmlənməsinə xidmət edən əsas amillərdəndir.

Etimadı doğrudan prezident

Prezident İlham Əliyevin apardığı xarici siyasət Azərbaycanın milli maraqlarına uyğun olaraq beynəlxalq aləmdə ölkənin mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə və ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına yönəlmişdir. Azərbaycan torpaqlarının ayrılmaz hissəsi olan Qarabağın dağlıq hissəsi və Qarabağətrafi ərazilərin erməni işğalı altında olması xarici siyasətdə daha çevik olmağımızı məcbur edirdi. Prezidentin göstərişi ilə 2004-cü ildən informasiya müharibəsində müdafiədən “hücum diplomatiyası”na keçilməsi vəzifəsi irəli sürüldü.

İlham Əliyev müxtəlif beynəlxalq təşkilatların bütün sammitlərində Azərbaycanın haqq səsinin dünyaya çatdırılmasında, ermənilərin işğalçılıq siyasətinin ifşa olunmasında böyük xidmətlər göstərmişdir. O, Davos İqtisadi Forumu,

Biz bundan sonra da ordumuzu gücləndirəcəyik. Ordumuzun müasirləşdirilməsi, döyüş potensialı, peşəkarlığı daim diqqət mərkəzində olacaq. Azərbaycan dövləti həmişə güclü olmalıdır. Azərbaycan dövlətinin həmişə güclü ordusu olmalıdır.

Münhen Təhlükəsizlik Konfransı, Valday Diskusiya Klubu və digər əhəmiyyətli konfranslarda, icaslarda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün ermənilər tərəfindən pozulduğunu və bununla barışmayacağımızı iştirakçıların diqqətinə çatdırmışdır. Azərbaycanın həmişə sülh tərəfdarı olduğunu, ancaq torpaqlarımızın sülh yolu ilə qaytarılmayacağı təqdirdə müharibə yolunu da istisna etmədiyini bir daha vurğulamışdır.

2015-ci ildə Münhen Təhlükəsizlik Konfransında iştirakı zamanı erməni nümayəndəsi Azərbaycan tərəfini haqsız vəziyyətə salmaq istəyəndə cənab prezident ağıllı və uzaqqörən diplomatik bacarığı ilə baş verən proseslərin kökündə onların dayandığını, işğalçı olmalarını konfrans iştirakçılarının diqqətinə çatdırmışdır.

Prezident İlham Əliyev 2019-cu ildə isə Valday Diskussiya Klubunun iclasında Dağlıq Qarabağın qədim Azərbaycan torpağı olduğunu tutarlı faktlarla bir daha sübut etmişdir.

“... Qeyd etməliyəm ki, bu münaqişə ilə əlaqədar çox vaxt reallığı əks etdirməyən geniş fikir müxtəlifliyi olur. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün deməliyəm ki, 1921-ci ildə Qafqaz bürosunun qərarında Dağlıq Qarabağın çox vaxt erməni tərəfinin şərh etdiyi kimi, Azərbaycana verilməsi deyil, onun Azərbaycanın tərkibində qalması göstərilmişdir. Münaqişə başlayana qədər Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yaşayan azərbaycanlı və erməni əhalinin say nisbəti 25:75 faiz kimi olub. Münaqişə nəticəsində Dağlıq Qarabağdan, həmçinin digər 7 rayondan bütün azərbaycanlı əhali qovulub, başqa sözlə desək, orada etnik təmizləmə aparılıb ...”

Prezident İlham Əliyev erməni təxribatlarının bitmədiyini və bu təxribatlar zamanı dinc sakinlərin də qətlə yetirildiyini iclas iştirakçılarının diqqətinə çatdırmışdır.

“Deməliyəm ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü bu gün də davam edir. Dünən erməni snayperi tərəfindən dinc sakin, münaqişə zonasından uzaqda, Ermənistanın Azərbaycanla sərhədində yerləşən Qazax rayonunun sakini qətlə yetirilib. Həmçinin deməliyəm ki, 2016-cı ilin aprelində hərbi təxribat zamanı altı dinc sakin, o cümlədən balaca qız qətlə yetirilib.

Həmçinin Ermənistan Baş nazirinin təəccüb doğuran bəyanatına toxunmaq istərdim. Bu bəyanat təkcə Azərbaycanda təəccüblə qarşılanmayıb, ona Rusiya Federasiyası tərəfindən də “Valday” forumu çərçivəsində müvafiq cavab verilib. Beləliklə, bəyanat sözbə-söz belədir: “Qarabağ Ermənistanın bir hissəsidir və nöqtə”. Birincisi, yumşaq desək, bu, yalandır. Dünya tərəfindən həm Aran, həm də Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanınıb. Ermənistan özü də bu qanunsuz qurumu tanımır. Qarabağ tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır. **Beləliklə, Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi ...”**

LAYIHƏ

Əslində, ermənilərin Qarabağ iddiaları onların havadarlarının köməyi ilə ortaya çıxmışdı. Çar Rusiyası müstəmləkəçilik ənənələrinə uyğun olaraq Azərbaycan torpaqlarına erməniləri köçürmüş, torpaqlarımızın bir hissəsini onlara və digər qonşulara güzəştə getmişdir. Təəssüflər olsun ki, bu siyasət Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən sonra daha da genişlənmişdir. Məhz bunların nəticəsidir ki, 1990-cı illərin əvvəllərində işğal olunan müqəddəs torpaqlarımız otuz ilə yaxın bir müddət ərzində erməni işğalı altında qalmışdır.

Nəhayət, gözlədiyimiz fürsət yetişdi. 2020-ci il sentyabrın 27-də ermənilər yenidən təxribat törətmək istədi. Ancaq şanlı Azərbaycan ordusu təxribatların qarşısını alaraq uğurlu əks-hücum əməliyyatlarına başladı. Həmin gün xalqa müraciət edən prezident artıq təxribatlara dözməyəcəyimizi və işğal altında olan torpaqlarımızı azad edəcəyimizi elan etdi. Hərbi əməliyyatların getdiyi hər gün Ali Baş Komandan rəsmi Twitter səhifəsi və televiziya vasitəsilə xalqa ərazilərin azad olunması müjdələrini vermişdir. 2020-ci il noyabrın 10-a qədər davam edən hərbi əməliyyatlar Azərbaycan Ordusunun rəşadəti, prezidentin uzaqqörən, diplomatik bacarığı sayəsində qələbə ilə nəticələndi və doğma Qarabağımız işğaldan azad edildi.

İlham Əliyev həm də son 200 ildə torpaqlarımızı işğaldan azad edən yeganə Komandan kimi tarixə adını yazdı.

Prezident hərbi əməliyyatların davam etdiyi müddətdə ermənipərəst mövqe tutan ölkələrin, təşkilatların təzyiqlərinə cəsarətlə cavab verdi. 30 ilə yaxın müddət ərzində onların bacarmadıqlarını etdiyimizi, BMT Təhlükəsizlik Şura-

sının qətnamələrini həyata keçirdiyimizi və ərazi bütövlüyümüzü bərpa etdiyimizi diqqətə çatdırdı.

Hərbi əməliyyatlar dövründə diqqəti çəkən məqamlardan biri də Ali Baş Komandanın nüfuzlu beynəlxalq nəşrlərə, televiziya kanallarına verdiyi müsahibələrdir. Bu nəşrlərin, televiziya kanallarının əksəriyyəti açıq-aşkar işğalçı ermənilərin tərəfini tutsa da, Ali Baş Komandanın tutarlı və dəqiq cavabları qarşısında aciz qalmışdılar.

Beləliklə, İlham Əliyevin həyata keçirdiyi müdrik daxili islahatlar və uzaqgörən, məqsədyönlü xarici siyasəti nəticəsində dünyada geosiyasi mövqeyi möhkəmlənən Azərbaycan bu yolda uğurla addımlayır.

Jurnalist: Nəyə görə Qarabağ Azərbaycan üçün belə önəmlidir? Orada resurslar var, yoxsa bu, bir rəmzi məna daşıyır?

Prezident: Elzas və Latingiya sizin üçün önəmlidir? Bavariya sizin üçün önəmlidir? Yaxud ReynVestfaliya? Bu bizim torpaqdır, beynəlxalq səviyyədə tanınan bizim ərazimizdir. Bu, resurslar məsələsi deyil. Əsas resurslar burada, Bakıdadır. Bu, ədalət məsələsidir, bu, milli qürur məsələsidir və bu, beynəlxalq hüquq məsələsidir. Beynəlxalq hüquq və bütün beynəlxalq ictimaiyyət Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıyır. Biz ədaləti bərpa edirik və biz BMT Təhlükəsizlik Şurasının 27 il ərzində kağız üzərində qalan qətnamələrini icra edirik.

MƏDƏNİYYƏTİMİZİN İNCİSİ

Qarabağ Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Qurulduğu dövrdən bəri Şuşa şəhəri təhsil, elm və mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Qarabağda milli mədəniyyətimizin dahiləri olan böyük şəxsiyyətlər yetişmişdir. Azərbaycanın musiqi beşiyi olan Qarabağda müxtəlif dövrlərdə böyük musiqiçilər yetişmişdir. İşğaldan azad olunandan sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Şuşa şəhərini Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan etmişdir.

I Tarix

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda elm sahələrindən olan tarix, filologiya və coğrafiya sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Vətən tarixini bilmək həvəsi öz əsərləri ilə Azərbaycanda gerçək tarixi bilikləri yayan və inkişaf etdirən vətənpərvər ruhlu salnaməçilərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu.

Qarabağ xanlığının tarixinə marağın artması nəticəsində, Mirzə Adıgözəl

bəy və Mirzə Camal “Qarabağnamə” əsərlərini yazmışdılar.

Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”-sində şifahi tarixi qaynaqlarla bərabər sənəd və materiallardan da istifadə etmişdir. Əsərdə Qarabağın 1736-cı ildən 1828-ci ilə qədərki siyasi tarixindən bəhs edilir.

Mirzə Camalın “Qarabağ tarixi” əsərində Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnaməsi”ndən fərqli olaraq burada siyasi hadisələrlə yanaşı, xanlığın sosial-iqtisadi həyatına dair bəzi faktlar da verilmişdir.

Ədəbiyyat

XVIII əsr Qarabağ – Azərbaycan poeziyasının zirvəsini Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı təşkil edir. Vaqif Yaradıcılığında onun lirikasının əsas mövzunu məhəbbətin tərənnümü təşkil edirdi. O, eyni zamanda Qarabağ xanlığının vəzi-ri kimi dövrünün siyasi ədalətsizliyini sərt tənqid etmişdir.

Molla Pənah Vaqif

XIX əsrin birinci yarısında şifahi xalq ədəbiyyatı olduqca böyük, qiymətli və rəngarəng bir irs qoymuşdur. Aşıq şeirinin görkəmli nümayəndələrində biri olan Aşıq Pəri və digərləri aşıq poeziyasının ənənələri əsasında bir çox məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları yaratmışlar.

Bu dövr Azərbaycan satirik şeirinin görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakir idi. O, klassik şeir nümunələri ilə birgə heca vəznində sadə üslubda şeirlər yazmışdır. Zakirin satiraları, mənzum hekayə və təmsilləri də ictimai məzmunə malik olmuşdur. Onun satiralarının başlıca məzmunu dövrünün idarə üsulunun Qarabağın ictimai-siyasi həyatında yaratdığı ziddiyyətlər təşkil edirdi.

Qasım bəy Zakir

Əslən Qarabağdan olan **Seyid Həmzə Nigari** XIX əsr Azərbaycan - Türk ədəbiyyatının və divan şeirinin nümayəndələrindən biridir. Alim, ziyalı, mütəfəkkər.

Aşıq Pəri

kir və şair kimi tanınmış Nigari Türkiyənin Amasiya şəhərində dəfn olunmuşdur. O ana vətəni Azərbaycanı heç vaxt unutmamış, Qarabağa heyranlığını və həsrətini ifadə edən şeirlər yazmış, xalqına xidmət etmişdir.

şeyri oxumaq üçün,
skan edin!

Seyid Həmzə Nigari

Sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın qızı Natəvan “Xan qızı” adı ilə bütün Qarabağda məşhur idi. O, poetik yaradıcılığa təxminən XIX əsrin 50-ci illərində başlamışdır. Onun irsindən bizə yalnız qəzəlləri çatmışdır. Xan qızı Natəvan eyni zamanda yaxşı xəttat, bir sıra incə rəssamlıq və təsviri sənət əsərlərinin müəllifi, bədii sənətkarlığın mahir ustası olmuşdur.

Xan qızı Natəvan

Musiqi

Azərbaycan incəsənətinin mühüm sahələrindən biri musiqidir. Aşıq musiqisi xalq arasında böyük hörmətə malikdir. Bu dövrdə xanəndəlik də inkişaf etmişdir. Onun ən böyük nailiyyəti muğam məclislərinin meydana gəlməsi və ənənə halına keçməsi oldu. Bu sahədə Qarabağ özünəməxsus rol oynayır. Qafqaz musiqisinə həsr olunmuş bir əsərdə deyilirdi ki, “Cənubi Qafqaza musiqi xadimlərini, çalğıçı və xanəndələri şeir, musiqi və mahnıların füsunkar vətəni olan Şuşa verirdi. Bütün Cənubi Qafqaz üçün bir konservatoriya rolu oynayan bu şəhərdən hər mövsümdə, hətta hər ay Cənubi Qafqaza yeni mahnılar, yeni motivlər gəlirdi.

Qarabağın əsilzadə bəy nəslindən olan Üzeyir Hacıbəyov müasir Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin qurucusu olmuş, milli bəstəkarlıq məktəbinin təməlini qoymuşdur. O, Azərbaycan milli operasının, eləcə də Şərqdə ilk operanın banisidir.

Şuşa şəhərini əbəs yerə XIX-XX əsrlərdə «Qafqazın konservatoriyası» adlandırmırdılar. Şuşa musiqiçiləri öz sənətkarlığı ilə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda, eləcə də Şərq ölkələrində, bir sıra Avropa ölkələrində və Rusiyada tanınmışdı. Qarabağ muğam məktəbinin ənənələri üzərində xanəndələr, tarzənlər və digər xalq çalğı alətləri ifaçıları yetişmişdir. Onların yaratdıqları və ifa etdikləri muğamlar xalq tərəfindən sevilir və dillər əzbərinə çevrilirdi.

Şuşanın musiqi həyatında bir çox yeniliklər baş verirdi. Yazıçı-dramaturq

Üzeyir Hacıbəyov

Əbdürrəhim bəy haqverdiyev

Cabbar Qaryağdıoğlu

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin rəhbərliyi ilə xanəndə Cabbar Qaryağdı oğlunun və tarzən Mirzə Sadıq Əsəd oğlunun ifasında Şuşada göstərilən Füzulinin poeması əsasında «Məcnun Leylinin məzari üstündə» musiqili səhnəciyi xüsusi qeyd olunmalıdır. XX əsrin əvvəllərindən Şuşada ilk Şərq konsertləri də keçirilməyə başladı.

rakı pilləni isə qəza məktəbləri təmsil edirdi. Belə məktəblərdən birincisi Şuşada yaradılan qəza məktəbi oldu.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq məktəblərdə əsas rol rus məktəblərinə verildiyindən qəza məktəbləri pullu şəhər məktəbləri ilə əvəz olundu. Beləliklə, Şuşada yaradılan qəza məktəbi də şəhər məktəbinə çevrildi.

Maarif

Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra ibtidai təhsil yenə də mollaxanalarda cəmlənmişdi. Bu məktəblərin müsəlman ruhanilərinin idarəsində olmasına baxmayaraq, o dövrün tanınmış adamları məhz bu mollaxanalarda təhsil almışdılar. 1801-ci ildə Şuşada İbrahim xan məscidi nəzdində yaradılan məktəb uzun müddət fəaliyyət göstərmişdir.

Çar Rusiyası maarifin inkişafına görə Avropa dövlətlərindən geridə qalırdı. Dövrün mütərəqqi dəyişiklikləri maarif sisteminə çətin yol tapırdı. Təhsil silki səciyyə daşıyırdı. Rusiyanın təhsil sisteminin ilk pilləsini kənd məktəbləri, son-

Əsrin ikinci yarısından etibarən “Üsuli-cədid” (yeni üsul) məktəbləri yaradıldı. “Üsuli-cədid” bu dövrdə geniş yayılmış pedaqoji cərəyan idi. Məktəblərdə tə-

Şuşada tatar (Azərbaycan) məktəbi
Rəssam: V.Vereşagin. XIX əsr

Ağdamda Rus-Azərbaycan məktəbi

Qarğabazar kəndində Rus-Azərbaycan məktəbi

lim ana dilində aparılır, ümumtəhsil xarakterini daşıyırdı. Belə məktəblərdən biri də Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən Şuşada açılmışdır.

Maarif xadimlərinin ən mühüm vəzifələrindən biri də ana dilində dərsliyin yaradılması idi. Azərbaycan dili üzrə tədris vəsaitini kənd müəllimləri də hazırlayırdı. Belə dərsliklərdən biri Cəbrayıl qəzasının Qarğabazar kənd məktəbinin müəllimi tərəfindən hazırlanmış “Tatar dili rəhbərliyi” dərsliyi idi.

XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı qızlar üçün məktəblər də açılırdı. H.Zeynalabdin Tağıyevin Bakıdakı qız məktəbindən sonra digər bölgələrdə olduğu kimi Şuşada və Qaryagin qəzasının Qarğabazar kəndində də belə məktəblər açılmışdı.

Memarlıq. Tanrının məbədi

Albaniya memarlıq nümunələrindən biri olan “Xudavəng” (Tanrı məbədi) monastır kompleksidir. “Xudavəng” monastırı* Tərtər çayının sol sahilində, Kəlbəcər rayonunda yerləşir.

İZAH

monastır – Bir sıra dinlərdə vahid həyat tərzini qəbul etmiş rahib (kişi) və ya rahibələrin (qadın) icması, habelə onlara məxsus dini ibadət, yaşayış, təsərrüfat tikililəri kompleksi.

Monastırın əsası VI-VII əsrlərdə qoyulmuşdur. Xudavəng monastırı IX əsrdən etibarən Xaçın Alban knyazlığının dini mərkəzi olmuşdur. Alban yepiskopunun* iqamətgahı da burada fəaliyyət göstərmiş və xristian dininin təbliğat mərkəzi olmuşdur.

İZAH

yepiskop – xristianlıqda, adətən, kilsə inzibati ərazi dairəsinin rəhbərinə verilən ad; ali ruhani rütbəsi.

Mehranilər sülaləsindən olan Xaçın knyazı Həsən Cəlalın oğlu Vaxtanq XIII əsrdə kompleksin ərazisində geniş tikinti işləri aparmışdır. Monastıra daxil olan tikililərin divarlarında yağlı boya ilə çəkilmiş çoxlu şəkillər və yazılar həkk edilmişdir. Daha sonra Vaxtanqın və iki oğlunun xatirəsinə kompleksdə kilsə tikilmişdir. Kilsənin şərq fasadında daş üzərində knyaz Vaxtanqın təsviri həkk olunmuşdur. Alban knyazı tərəfindən inşa edilmiş baş kilsə memarlıq xüsusiyyətlərinə görə erməni və gürcü kilsələrindən fərqlənir.

Xudavəng Baharlı və Bayandurlu sülalələri dövründə, eləcə də Səfəvilər zamanında ölkənin mərkəzindən xeyli uzaqda olduğuna görə diqqətdən kənarda qalır. Xanlıqlar dövründə də Xudavəng Qarabağ xanlığının ərazisinə daxil olur və o dövrdə Qarabağda olan xristian alban müləkiliklərinin monastırına çevrilir. 1836-cı ildə isə Rusiya tərəfindən Alban katolikosluğu ləğv olunur, kilsəsinin hüquqları Erməni Qriqoryan kilsəsinə təbə edilir.

Torpaqlarımız işğal edildikdən sonra “Xudavəng” məbədi ermənilərin təcavüzünə məruz qalmışdır. Düşmən, abidədəki Alban kilsəsinə aid xaç və yazıları balta ilə çaparaq yox etmiş, tarixi saxtalaşdırmağa çalışmışdır. Onlar öz təbliğatlarında bu məbədi erməni kilsəsi kimi təqdim etməklə dünya ictimaiyyətini çaşdırmağa çalışmışdır.

1991-ci ildə Azərbaycanın yenidən müstəqilliyini qazanması ilə udinlər qədim kilsə ənənələrini bərpa etmək fürsəti qazandılar. Bu istiqamətdə bir sıra mühüm addımlar atıldı. İlk növbədə, Şəkinin Kiş kəndi və Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində, eləcə də Oğuzdakı qədim alban məbədlərində təmir-bərpa işləri aparılaraq udinlərin ixtiyarına verildi. Hazırda bu məbədlərdə ayinlər udi dilində yerinə yetirilir.

2003-cü ildə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində Azərbaycan Respublikasının Alban-Udi Xristian dini icmasının dövlət qeydiyyatına alınması Alban Kilsəsinin bərpası istiqamətində atılan ən böyük addımlardan biridir.

2008-ci ildə Alban-Udi dini icmasının bir sıra üzvləri Qüds (Yerusalem) kilsəsinin xeyir-duasını alaraq Fələstindəki İordan çayında xaç suyuna salınırlar.

Beləliklə, Alban Udi dini icmasının müstəqilliyi bərpa olunur.

Vətən müharibəsi nəticəsində müzəfər ordumuz tərəfindən torpaqlarımız azad olduqdan sonra Xudavəng məbədinin də idarəsi Azərbaycanın xristian əsilli sakinlərinə verilmişdir.

Xudavəng monastırı

Amaras məbədi

Qafqaz Albaniyasının yepiskopluq mərkəzi olmuş Amaras xarabalıqları Xocavənd rayonu ərazisindədir. IV əsrdə Amarasda ilk xristian məbədi tikilmiş və burada Alban yepiskoplarından biri dəfn edildiyindən ziyarətgaha çevrilmişdir.

Amaras monastır kompleksi IX əsrdə tikilmiş və günümüze qədər gəlib çatmışdır.

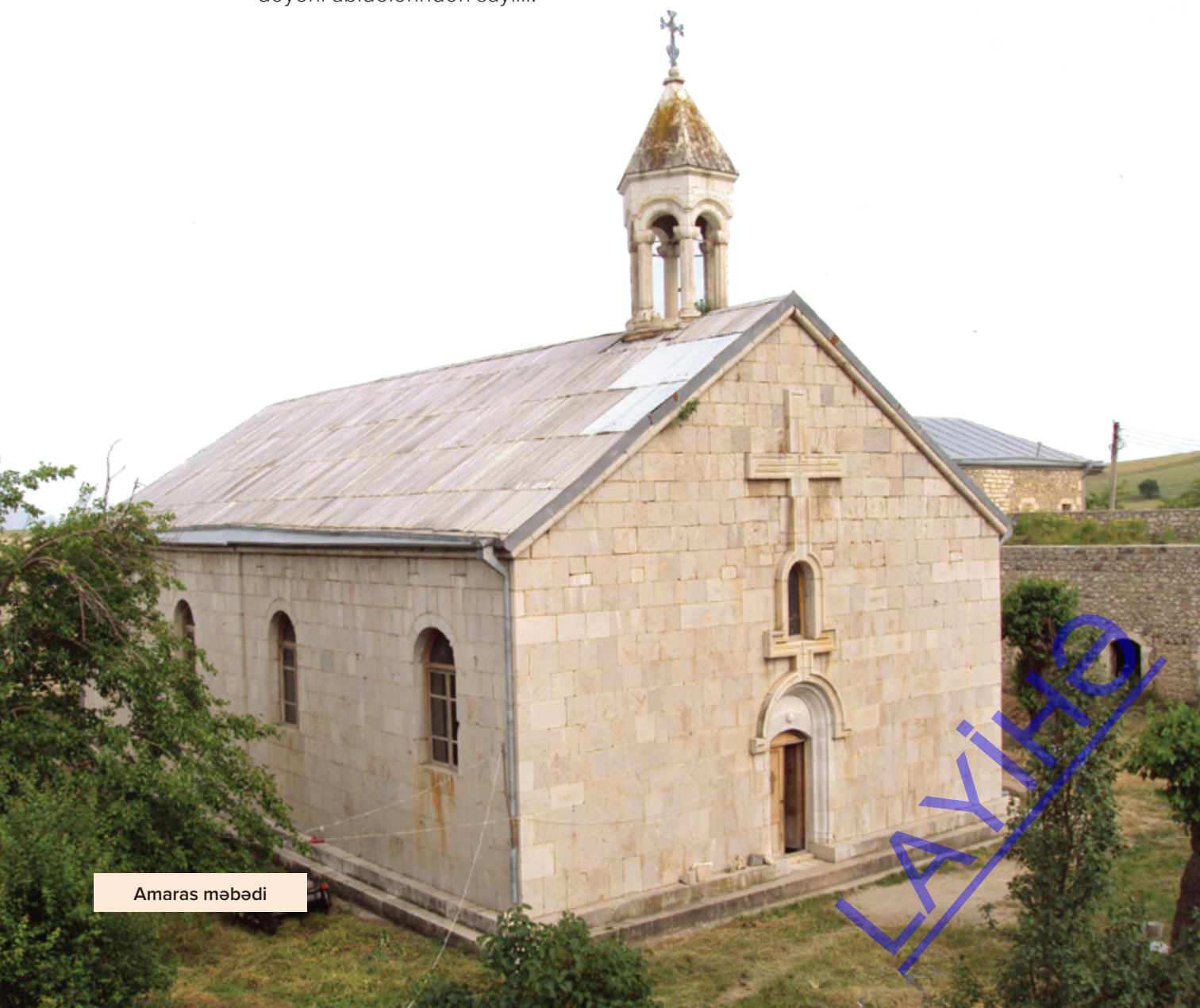
Sadə və aydın memarlıq obrazı olan Amaras monastır kompleksi Qafqaz Albaniyasının xristian memarlığının dəyərli abidələrindən sayılır.

Azərbaycanı birləşdirən körpü.

Xudafərin körpüsü Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycanın orta əsr şəhərlərini birləşdirən karvan yolunun üstündə tikilib. Mühüm hərbi-strateji əhəmiyyət daşıyan körpü Araz çayının ən dar, qayalıqla əhatələnən yerində inşa edilmişdir.

Körpünün dayaqları çayın ortasında olan təbii sal daşlar üzərində qurulduğundan onlara "Xudafərin" (Allah tərəfindən yaradılan adı verilib. Bu körpünün Azərbaycanın iqtisadi və mədəni əlaqələrinin inkişafında böyük əhəmiyyəti olub.

Amaras məbədi

Xudafərin körpüsü 1027-ci ildə Şəddadi hökmdarı Fəzl ibn Məhəmməd tərəfindən inşa etdirilib. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycana yürüşü zamanı bir hissəsi uçurulsa da, sonradan bərpa edilmişdir. Araz çayı üzərində salınan iki Xudafərin körpüsündən birincisi "Baş Xudafərin körpüsü" adlanır.

1993-cü ildə mənfur ermənilərin ərazimizə soxulması nəticəsində körpüyə ciddi zərər dəymişdir, hazırda körpünün müəyyən hissəsi varlığını qoruyub saxlayır. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Xudafərin körpüsünə sancılan şanlı bayrağımız qürurla dalğalanmaqdadır.

Xudafərin körpüsü

Ruhlar şəhərində ayaqda qalan tək tikili

Qarabağın XIX əsr dini memarlıq abidəsi olan Cümə məscidlərindən biri də Ağdam şəhərində Qarabağlı memar Kərbəlayi Səfi Xan Qarabaği tərəfindən inşa edilmişdir. O, orta əsr Azərbaycan memarlığında geniş yayılmış qoşa minarəli Cümə məscidləri ənənəsini davam etdirərək Qarabağın memarlıq təcrübəsinə uyğun özünəməxsus məscid obrazı yaratmışdır.

Ağdam Cümə məscidi işğal zamanı dağıntılara məruz qalmışdır. Ermənilər məscidin içərisində mal-qara və donuz saxlayaraq insani keyfiyyətdən uzaq olduqlarını bir daha göstərmişlər. Torpaqlarımız işğaldan azad olunduğu zaman şəhərdə nisbətən ayaqda qalan tək tikili olmuşdur.

Ağdam məscidi

Bayat qalası

Şahbulaq qalası

Şahbulaq qalası Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən XVIII əsrin 50-ci illərində inşa etdirilmişdir. Qarabağ xanlığının ərazisində inşa etdirilən məşhur qala öz adını Ağdamın Şahbulaq adlı ərazisindən götürmüşdür. Şahbulaq qalası Bayat qalasından sonra Qarabağ xanlığında inzibati mərkəz kimi inşa edilib. Müdafiə xarakteri daşıyan qala müəyyən bir dövr ərzində yaşayış yeri kimi istifadə olunsada, Şuşa qalasının inşa olunmasından sonra öz əhəmiyyətini itirdi.

Şahbulaq ərazisindəki qala və məscidin memarlıq üslubu sonradan Şuşada aparılan inşaat işlərinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Demək olar ki, Şuşanın bütün qəsrləri memarlıq baxımından Şahbulaq qalasının xüsusiyyətlərini təkrarlayır.

Bu memarlıq abidəsi Birinci Qarabağ müharibəsinə qədər yaxşı mühafizə edilib saxlanmışdı. 1993-cü ildə erməni işğalçıları tərəfindən Ağdam işğal edilərkən Şahbulaq qalası da bundan nəсібini aldı. Erməni işğalçıları abidənin daxilində olan məscid, hamam və bulaqları dağıdıblar.

Vətən müharibəsindən sonra Şahbulaq qalası da azadlığına qovuşdu. Öz doğma xalqına qovuşan tarixi memarlıq abidəsində təmir bərpa işlərinə başlanıldı.

Şuşa qalası. Mədəniyyət paytaxtı

Qarabağın gözəl guşələrindən biri Şuşa müdafiə məqsədilə tikilmiş qalaşəhər olmuşdur. Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan Cavanşir indiki Şuşa şəhərinin yerləşdiyi yerdə düşmən əlinin çatmayacağı dağ başında böyük qala tikdirmək qərarına gəlir. Əvvəllər Qarabağ xanının adına uyğun olaraq "Pənahabad" adlandırılan Şuşanın strateji baxımdan əlverişli yerdə yerləşməsi onu düşmən üçün əlçatmaz etmişdir.

Yeni qalanın tikilməsi üçün elə bir məkan seçilməli idi ki, köçəri elatlarla,

Pənahəli xanın iqamətgahını Bayat qalasından Şahbulaq qalasına köçürtməsini Mirzə Adıgözəl bəy belə təsvir edir:

"Bundan sonra Pənah xan düşündü ki, mən təzəbinə bir adamam, Cavanşir və Otuziki elatı, Xəmsə mülkəkləri mənə düşməndir. Mən gərək möhkəm bir yerdə məskən və mənzil salam. Düşməni dəf etməkdən kahallıq və fəsad əhli ilə mübarizədə səhlənkarlıq etməyəm. Buna görə Bayat şəhərini dağıtdı və gəlib bir təpənin ətəyində Şah bulağı adı ilə məşhur olan bir qala bina etdi."

Şuşa qala qapısı

Şuşa qalası

həm də Pənahəli xanın hakimiyyətinə tabe olan mahallarla əlaqəyə imkanı yaratmaq mümkün olsun.

Qalanın tikintisi üçün seçilmiş yer şərq tərəfi istisna olmaqla hər tərəfdən sıx meşələrlə əhatə edilmişdi. Qala ərazisi bir çox yerlərdə dərələrlə əhatə olunmuşdu. Qalanın inşası üçün seçilmiş yerin uğurlu olmasını bir çox tarixi hadisələr də isbat edir. Üç tərəfdən – cənub, qərb və şərqdən – Şuşa yaylasını əhatə edən yüksək qayalıqlar müxtəlif istiqamətlərdə bir-birinin üstündə ucalaraq, şimal istiqamət istisna olmaqla, bütün tərəflərdən "tamamilə əlçatmazdır". Qarabağ xanının vəziri Molla Pənah Vaqif şəxsən Şuşa qalasının inşası işlərinə nəzarət etmişdir.

MƏNBƏ

Molla Pənah Vaqifin birbaşa nəzarəti altında Şuşada bir sıra tikililər, o cümlədən Şuşa qalası inşa edilmişdi.

Qarabağ tarixçisi
Həsənəli xan Qaradaği

Şuşa şəhərinin azad olunmasında qəhrəman igidlərimiz məhz həmin qayalıqlardan dırmaşaraq şəhərə daxil olmuş və əlbəyaxa döyüşlərdə düşməni məhv edərək şəhər-qalanı azad etmişlər.

Bu gün Şuşa Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğuna yüzlələrə tarixi abidələrimiz daxildir. Lakin əfsuslar olsun ki, onların bir çoxu erməni vandalizminin qurbanına çevrilib.

Şuşanın baş meydanında Pənahəli xan tərəfindən qamışdan iki qapılı məscid tikilmiş, sonralar isə onun yerində oğlu İbrahimxəlil xan tərəfindən daha möhtəşəm məscid ucaldılmışdır.

MƏNBƏ

Qalanın inşası üçün seçilən "Əbədi keçilməz, əlçatmaz yer hətta ən güclü düşmənin belə onu mühasirəyə almasına imkan vermirdi."

Azərbaycan tarixçisi
Əhməd bəy Cavanşir

MƏNBƏ

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan tərəfindən inşa edilən məscid mükəmməl şəkildə təmir olunmuşdur. Məscidin ətrafında qoşa minarə ucaldılmışdır.

"Kitabi-tarixi Qarabağ"
Mir Mehdi Xəzan

Bir ildən sonra elə bu yerdə onun qızı Gövhər Ağanın vəsaiti ilə memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən daha bir məscid inşa edilmişdir. Binada Qurani-Kərimdən ayələr, məscidin inşa tarixi və Gövhər Ağanın vəsiyyətnamələrini əks etdirən çoxlu daş kitabələrə rast gəlmək olar. Binanın ikinci mərtəbəsi və minarələr, eləcə də kitabələr məşhur nəqqaş Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən işlənmişdir.

Şuşanın iki gözü

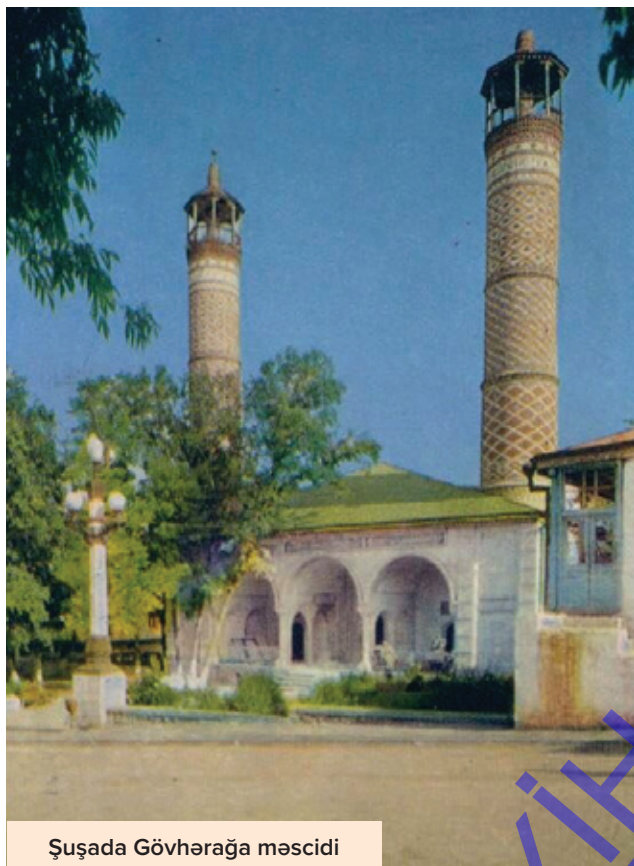
1992-ci ildən bu günə qədər gözəl Şuşanın bir sıra tarixi-mədəni abidələri erməni işğalı nəticəsində dağıntılara məruz qalmışdır. Onlardan biri də Yuxarı Gövhər ağa məscididir.

Azad olunandan sonra ilk dəfə qəhrəman əsgərlərimiz tərəfindən məsciddə azan səsləndirilmişdir.

Şuşa şəhərində yerləşən məscidlərdən biri də 1855-ci ildə inşa edilmiş Aşağı Gövhər ağa məscididir. Şəhərin ikinci cümə məscidi olan Aşağı Gövhər ağa məscidi həm Aşağı məscid, həm də Kiçik məscid adları ilə tanınmışdır. Yeni məscidin inşası Gövhər ağanın maddi dəstəyi əsasında həyata keçirildiyinə görə, sonradan Aşağı məscid həm də Aşağı Gövhər ağa məscidi adı ilə tanınmağa başlamışdır.

Aprəl döyüşlərindən sonra Cəbrayılın Cocuq Mərcanlı kəndinin təhlükəsizliyi təmin edildikdən sonra ölkə prezidentinin tapşırığı əsasında kənd yəni quruldu. Burada həmçinin Şuşa məscidinin bənzəri olan məscid inşa

edilməsi işğalçı Ermənistan və beynəlxalq aləmə bir mesaj idi. Şuşa məscidinin bənzərinin inşası Şuşaya böyük qayıdışın xəbərçisi idi.

Şuşada Gövhərağa məscidi

“Xaribülbül” festivalı

Şuşanın rəmzi olan Xaribülbül gülün üzərinə qonmuş bülbülü xatırladır. Sanki bülbülün sinəsi altındakı gül al-qırmızı rəngə boyanıb. Qarabağda bu gülün şənində konsertlər verilib, festivallar təşkil edilib. Həmin konsertləri ölkəmizin böyük sənətkarları öz ifaları ilə bəzəyiblər. Bu səbəbdən Şuşada təşkil olunan beynəlxalq musiqi festivalı da, məhz Xaribülbülün adı ilə adlandırıldı.

Xaribülbül festivalı 1989-cu il. Şuşa

Şuşa şəhərində 1989-cu ildə xanəndə Seyid Şuşinskiyin 100 illik yubileyi münasibəti ilə "Xaribülbül" Beynəlxalq Musiqi Festivalı keçirilməyə başlandı. Cıdır düzündə keçirilən Festivalda yerli ifaçılardan başqa digər xalqların musiqi qrupları da iştirak edirdi. Konsertin açılışı "Qarabağ şikəstəsi" muğamını ifa edən gənc xanəndələrin ifası ilə oldu. Qarabağ atlarının yarışları ilə davam edən festival izləyənlərin ürəklərində taxt qurmuşdu.

Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Xaribülbül festivalı beynəlxalq səviyyəli ada qovuşdu.

Lakin, Qarabağ müharibəsinin başlanması və Şuşa şəhərinin işğal olunması ilə festivalın fəaliyyəti dayandırıldı.

Şuşa şəhərinin erməni işğalçılardan azad edilməsi Ermənistan üzərində parlaq tarixi qələbəmizlə nəticələndi. Bu minvalla artıq "Xaribülbül" festivalını bərpa etmək mümkün idi.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il 7 may tarixli sərəncamı ilə Şuşa şəhərini ölkənin Mədəniyyət paytaxtı elan etdi. Bu sərəncamla "Vaqif Poeziya günləri" və "Xaribülbul" festivalı da bərpa olunmuş hesab edildi. 2021-ci il mayın 12-i və 13-də Heydər Əliyev fondunun təşkilatçılığı ilə Şuşada festival uzun müddətdən sonra yenidən başlandı.

Festivalda Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların musiqi kollektivlərinin çıxışı, xalq və klassik musiqidən ibarət proqram təqdim edildi.

Tədbirdə bir sıra ictimaiyyət və mədəniyyət xadimləri, Qarabağdan, o cümlədən Şuşadan olan tanınmış şəxslər iştirak etdi. Açılış mərasimində Qarabağ şikəstəsi səsləndirilərkən konsert iştirakçıları musiqinin həzin səmindən kövrəldi. Xalq artisti Polad Bülbül oğlunun ifası ayaqda alqışlandı.

Festivalın ertəsi günü Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Şuşa şəhərində "Xaribülbul" otelinin açılışı oldu, yeni dizaynda inşa oluna-caq məscidin təməlləri atıldı.

"Xaribülbul" festivalından görüntülər

LAYIHƏ